

ŞEYHİ VE ÇAĞDAŞLARININ ESERLERİ ÜZERİNDE GRAMER ARAŞTIRMALARI

I

SES BİLGİSİ

FARUK K. TIMURTAŞ

Araştırma ve incelememizin konusunu, XV. yüzyılın ilk yarısında (Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde) yetişmiş olan şairlerin eserlerinin gramer özellikleri teşkil etmektedir. Türkiye Türkçesi'nin tarihî gramerini meydana getirmek için, belirli devir, şahıs ve eserlerin dili üzerinde araştırma ve monografilerin hazırlanması şarttır. Türk dili tarihinin yazılması ve bu tarih içinde, Selçuklulardan günümüze kadar süregelen bu uzun ve önemli devrenin belirtilmesi, ancak bu çeşit araştırmalardan sonra mümkün olabilecektir. Türkiye Türkçesi'nin yazı dili bakımından gelişmesi tarihinde XV. yüzyılın ilk yarısının taşıdığı önemi belirtmeden önce, Türk dilinin umumî gelişmesine çok kısa olarak göz atmak ve Türkiye Türkçesi'nin yerini tâyin etmek faydalı olur.

Türk yazı dilinin ilk devresi, eldeki VIII. yüzyıla ait ilk metinlerin işlenmiş bir yazı dili hüviyeti ve mükemmel ifade kabiliyeti taşımaları itibariyle, başlangıcı milâdın ilk yılları olarak kabul edilen¹ ve XIII. yüzyıla kadar devam eden devredir. Sahip olduğu metinlerin büyük bir kısmı Uygur sahasında ve Uygur yazısı ile yazıldığından dolayı, bu devreye "Uygur devresi" adı verilmesi mümkün ise de, daha şümüllü olması sebebiyle "Eski Türkçe" tâbirinin kullanılması tercih edilebilir. Lehçe evlerin meydana gelmesi bu devreden sonra olmuştur ve lehçelerden görülen farkların büyük bir kısmı bu devre ile izah edilmektedir.² Bu husus, mukayeseli Türk dili araştırmalarının temelini teşkil eder. Uygur devresi sonu ve lehçelerin teşekkülü, Prof. R. Rahmeti Arat tarafından şöylece anlatılıyor :

"XII.-XIII. asırlarda Türk dilinin tarihî inkişafı bir dönüm noktasında bulunuyordu. Türk dili bünyesinde ses ve morfoloji bakımından müşahede edebildiğimiz en büyük inkişaf bu asırlarda olmuştur. Birçok

¹ R. Rahmeti Arat, *Türk dilinin inkişafı*: III. Tarih Kongresi tebliğleri, Ankara 1948, s. 604.

² *Aynı eser*, s. 604-605.

seslerin değişmeleri, isim ve fiil tasriflerinin yeni vecheler alması, kök ve eklerdeki aslı vokallerin umumî ahenge uymaları v. b. daha ziyade bu devirde başlamış veya tamamlanmış bulunmaktadır.”³

XIII. Yüzyıldan itibaren ortaya çıkan yazı dillerinin belli başlıları Osmanlıca, Azerî Türkçesi ve Çağataycadır. İlk ikisi Batı Türkçesini teşkil etmiş ve aralarındaki ayrılık XIV. yüzyıldan sonra kesinleşmiştir.

Türk dili tasnifinde Türkiye Türkçesi, güney batı grubunda yer alır.⁴ Türkiye Türkçesinin eski yazı dili Osmanlıcalardır. Osmanlıcanın başlangıçtan XV. yüzyılın ortasına kadar olan ilk devresine umumiyetle “Eski Osmanlıca” deniyor.⁵ Son zamanlarda” Eski Anadolu Türkçesi” tâbiri daha çok kullanılmağa başlanmıştır.⁶ Eski Osmanlıcadan sonra Klâsik Osmanlıca devresi gelir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden bu devreyi, Tanzimattan sonra başlayan ve lâtin harflerinin kabulüne kadar süren bir Yeni Osmanlıca devresinin takip ettiğini kabul etmek yerinde olur.

Eski Osmanlıca ile daha sonraki devir arasında esash farklar olmuştur. A. Zajaczkowski, İstanbul fethinden sonra, Osmanlı dili ve edebiyatında bir yeni devrin başladığını kaydeder.⁷

Üzerinde çalıştığımız metinler XV. yüzyılın ilk yarısına, yâni, Eski Osmanlıca devresinin son zamanlarına aittir. Dilimize arapça farsça kelime ve terkip ve gramer şekillerinin girmesi, daha önceki yüzyıllarda başlamakla beraber, VI. yüzyıl sonunda ve XVI. yüzyılda pek fazlalaşmıştır. Türkçenin zararına olan bu keyfiyet daha sonraki yüzyıl-

³ *Aynı eser*, s. 601,

⁴ Samoyloviç’in tasnifinde cenûb-i garbî (Türkmen ol-gurupu) içinde, Buguroditskiy’inkinde cenubî garbî, Ligeti’ninkinde Oğuz dilleri, Räsänän’in tasnifinde cenûb-i garbî Baskakov’un tasnifinde Oğuz grubunun Oğuz-Selçuk bölümünde gösterilmektedir (bk. R. Rahmeti Arat, *Türk şivelerinin tasnifi*: Türkiyat X, 1953, s. 100, 110, 114).

⁵ A. von Gabain şöyle diyor: “Osmanlıca” adı altında 1453 ten Türkiye’de lâtin alfabesinin kabulüne kadar geçen devride kullanılan yazı dilini kasd ediyorum. Bundan önceki devirde kullanılan dile “Eski Osmanlıca” bundan sonra kullanılan dile de “Türkiye Türkçesi” adını veriyorum (bk. *Türkçede fiil birleşmeleri*: TDAY 1953, s. 16).

⁶ Eski Osmanlıca ve Eski Anadolu Türkçesi tâbirlerinin her ikisi de noksandır. Osmanlıca dendiğine göre Selçuk Devri Türkçesinin buna girmemesi gerekir. Anadolu ise coğrafi bir addır. Bu bölge dışındaki Osmanlı devleti şehirlerinde meselâ Edirne’de pek çok eser yazılmıştır. Kanaatimizce, Eski Anadolu Türkçesi tâbirini Selçuk Devri Türkçesi için kullanmak daha isabetli olur.

⁷ Bk. A. Zajaczkowski, *Etudes sur la langue Vielle-Osmanlie: Calila et Dimna*, Krakowie 1934, s. 188.

larda büsbütün kuvvetlenmiş, meselâ bâzı XVII. yüzyıl metinlerinde türkçe, cümle içindeki file ve bir gerundium şeklinde münhasır kalarak âdeta kaybolmuştur. Bu çağlarda yazı dili artık konuşma dilinden tamamiyle uzaklaşmış, anlaşılması güç bir zümre dili mahiyetini almıştır. Konuşma dili, saz şairlerinin ve halk hikâyecilerinin eserlerinde yer almış, fakat bunlar da divan edebiyatı dilinin tesirinden kurtulamamıştır.

XV. yüzyılın ilk yarısında yazı dili, türkçe ve yabancı asıllı kelimeler bakımından bir muvazene manzarası gösterir. Durum henüz türkçenin büsbütün aleyhine değildir. Arapça ve farsçadan geniş şekilde faydalanılmasına rağmen, eski yazı dili geleneği kendini kuvvetli şekilde hissettirmektedir. Eski yazı dilinden gelen, bugün kullandığımız pek çok kelime görülmektedir. Gramer şekilleri bakımından da bu çağ metinleri geniş ve zengin malzemeyi ihtiva etmektedir.

Eski Osmanlıca ve Eski Anadolu Türkçesi üzerinde bugüne kadar bir hayli araştırma yapılmıştır. Selçuklular devrinden bugüne intikal eden eserler fazla sayıda değildir. Bir kısmının ise kaynaklarda isimleri zikredilmekle beraber, kendileri ortada yoktur. ⁸ XIII. yüzyıldan bize kalan Mevlâna Celâleddin-i Rumî, Sultan Veled, Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza ve Dehhani'nin üzerinde bilhassa son zamanlarda ciddi araştırmalar meydana getirildiği görülüyor. ⁹

XIV. yüzyıl Eski Osmanlıca metinleri üzerinde daha etraflı ve daha çok sayıda araştırmalar yapılmıştır. Bunlar arasında C. Brockel-

⁸ Bk. Köprülüzade Mehmed Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926, s. 298.

⁹ Başlıcaları için bk. M. Şerefeddin Yaltkaya, *Mevlâna'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*: *Türkiyat Mecmuası* IV, s. 111-168; M. Mansuroğlu, *Mevlâna Celâleddin-i Rumî'de türkçe beyit ve ibareler*: TDAY 1954, s. 207-220; *Divan-ı türki-i Sultan Veled*, (Veled Çelebi ve Kilisli Rifat neşri), İstanbul 1341; W. Radloff, *Über alttürkische Dialecte I. Die seldschuhischen Verse im Rebab Nameh*: *Mélanges Asiatiques*, X, s. 17-77; J. Thury, *IV. asır sonuna kadar Türk dili yadigârları*, Millî Teteb. M. sayı 4, s. 104; F. Köprülü, *Ahmed Fakih ve Çarhnamesi*: *Türk Yurdu* IV, s. 289-295; M. Mansuroğlu, *Ahmed Fakih-Çarhname*, İstanbul 1956; F. Köprülü, *Selçukiler devrinde Anadolu şairleri-I. Şeyyad Hamza*: *Türk Yurdu* I, s. 27-34; M. Mansuroğlu, *Şeyyâd Hamza'ya ait üç manzume*: TDÉD I, 180-195; S. Buluç, *Şeyyad Hamza'nın beş manzumesi*: TDÉD VII., s. 1-16; N. H. Onan, *Şeyyad Hamza'nın iki yeni gazeli dolayısıyla*: DTCD, VI, s. 529-534; F. Köprülü, *Hoca Dehhani*, Hayat I, s. 4-5; M. Mansuroğlu, *Dehhani ve manzumeleri*, İstanbul 1947; M. Mansuroğlu, *Drei Gedichte Şeyyad Hamza's*: UAJb. XXVI, (1954), s. 78-89; M. Mansuroğlu, *Şeyyad Hamza'nın beş manzumesi*: *Oriens* (1957), s. 48-70; M. Mansuroğlu, *Sultan Veled'in türkçe manzumeleri*, İstanbul 1958. Eski Osmanlıca grammerinin ana çizgileri ve bibliyografya için ayrıca bk. Mecdut Mansuroğlu, *Das Altosmanische: Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959, s. 161-182.

mann'ın Âşık Paşa ve Ahmedi,¹⁰ A. Zajaczkowski'nin Kelile ve Dimne¹¹ ile Kur'an Tercümesi,¹² Tahsin Banguoğlu'nun Süheyl-ü-Nezbahar,¹³ Fr. Taeschner'in Gülşehri¹⁴ üzerindeki çalışmaları bilhassa anılmağa değer. H. W. Duda'nın Kırk Vezir,¹⁵ H. J. Kisling'in Aşık Paşa-zade¹⁶ hakkındaki eserleri unutulmamalıdır. Ayrıca, Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerinde birçok tez de meydana getirilmiştir.¹⁷

XV. yüzyılın ilk yarısında yetişen şairlerin eserleri üzerinde ise, bugüne kadar herhangi bir gramer araştırması yapılmamıştır. Bu araştırmamızda Eski Osmanlıca ile Klâsik Osmanlıca arasında geçiş teşkil eden bu önemli devreği incelemiş bulunmaktayız. Çalışmamıza önce, XV. yüzyılın ilk yarısında yetişen şairleri tesbit etmekle başladık. Şuara tezkireleri, tarihler, tabakat kitapları v.s. gibi edebiyet tarihi kaynaklarımızı tarayarak Çelebi Mehmed ve II. Murad devirlerinde yaşayan şairlerin tam bir listesini meydana getirmeğe gayret ettik.¹⁸ Çalışmamızda ikinci safha olarak, bu şairlerin eserlerini elde etmek meselesi geliyordu. Bu iş fazla yorucu ve uğraştırıcı oldu. Süleyman Çelebi, Ahmed-i Dai ve Şeyhi müstesna, öbürlerinin eserlerinin ayrı kitap halinde bugüne gelmemiş olması, şiir mecmuaları ve nazire mecmuaları üzerinde uzun uzun çalışmamıza sebep oldu. Mecmualarda dağınık halde bulunan şiirleri imkân nisbetinde bir araya getirmeğe çalıştık,¹⁹ Eserleri böylece topladıktan sonra, bu çok geniş malzemenin gramer özelliklerini inceledik.

¹⁰ *Die Sprache 'Âşyq Pāšās und Ahmedīs*: ZDMG LXXII, s. 1-29.

¹¹ *Etudes sur la langue Vielle-Osmanlie I - Calila et Dimna*, Krakowie 1934.

¹² *Etudes sur la langue Vielle-Osmanli II - Traduction du Qoran*, Krakov 1937.

¹³ *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nezbahar*, Leipzig 1938.

¹⁴ *Gulschehris Mesnevi auf Achi Evran*, Wiesbaden 1955.

¹⁵ *Die Sprache der Oyrq Vezir - Erzählungen*, Leipzig 1930.

¹⁶ *Die Sprache des 'Âşikpaşazāde*, Breslav 1936.

¹⁷ Msl. bk. Sıdika Özkul, *Siret-ün-nebi* (Mustafa Darir), Türkiyat Enstitüsü Ktp. tez 259; E. Duyar, *Üç Gazavât-ı Hazret-i Ali hikâyesinin gramer hususiyetleri*, tez 327; Yekta Mutlu, *Ferheng-nâme-i Sa'di tercemesinin gramer hususiyetleri*, tez 272; S. Uzlanç, *Gülşehri'nin Mantık-ut-tayr'ı üzerinde dil araştırmaları*, tez 115; H. Yazıcıoğlu, *Maaz-oğlu Hasan'ın Cenadil Kal'ası manzumesinin grameri*, tez 85; Gönül Türkuş, *Risâlet-ün-nushiye'nin grameri*, tez 273; Şerif Hulûsi, *Süheyl ü Nezbahar tekiki*, tez 93; Neclâ Pekolcay, *Tezkiret-ül-evliyâ tercemesinin gramer hususiyetleri*, tez 252; Saime Özkul, *Kıtas-ül-enbiyâ'nın dil hususiyetleri*, tez 258.

¹⁸ Kaynakların belli başlılarını, ve bu şairlerden bahseden edebiyat tarihi, monografi ve araştırmaların başlıcalarını bibliyografya kısmında göstermiş bulunmaktayız

¹⁹ İçinde şairlerimizin eserleri bulunan nazire mecmuaları şunlardır:

1 — Eğridirli Hacı Kemal, *Câmi' -ün-Nezâir*, Bayazit Umumi Ktp. 5782.

2 — Edirneli Nazmi, *Mecma'-ün-Nezâir*, Nuruosmaniye Ktp. 4222.

3 — Pervâne Beğ, *Câmi' -ün-Nezâir*, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Ktp. 406

4 — Müellifi meçhul, *Câmi'-ün-Nezâir*, Üniverste Ktp. T. Y. 1547.

XV. yüzyılın ilk yarısında yetişen şairlerin en önemlileri Ahmed-i Dai ve Şeyhi'dir. Süleyman Çelebi, Atayi, Safî, Şirazi ve Hümami daha sonra gelir. Fakat, bunların içinde de eserlerinin kemiyet ve keyfiyeti bakımından, en büyüğü Şeyhi'dir. Divan Edebiyatının Ahmed Paşa ve Necati'den önce, en değerli ve en kuvvetli şairi ve ilk büyük üstadı olduğu, bütün kaynakların ve son devir edebiyat tarihçilerinin birleştikleri bir husustur. Bu sebeple, bu devrin dil özelliklerini incelerken Şeyhi'nin eserlerini esas olarak aldık, öbürlerininkini bunun etrafına topladık. Eserleri üzerinde araştırmalar yaptığımız şairler şunlardır:

1 — Süleyman Çelebi: *Vesîlet-ün-Necât*'ın (Mevlid'in), Prof. Ahmet Ateş tarafından yayınlanan nüshası üzerinde çalışılmıştır.

2 — Ahmed-i Dai: Prof. İsmail Hikmet Ertaylan tarafından yayınlanan *Külliyât* içinde bulunan *Divan* ve *Vasiyyet-i Nûşirvân* incelenmiştir. *Çengnâme*'den de örnekler alınmıştır.

3 — Şeyhi : *Divan*'ı, *Husrev ü Şirin*'i ve *Harnâme*'si üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Divan, Türk Dil Kurumu tarafından tıpkıbasım şeklinde yayınlanmıştır. Harnâme ve Husrev ü Şirin metinleri ise, tarafımızdan tenkidli olarak hazırlanmış olup Harnâme Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi'nde yayınlanmıştır. Husrev ü Şirin Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesindedir.

4 — Safî (Bursalı, nakkaş): *Divanı* yoktur. Çeşitli mecmualarda dağınık hâlde bulunan gazelleri tarafımızdan imkân nisbetinde toplanmıştır.

5 — Atayi (ölümü 1437) : Gazel ve tuyuglarından bir kısmı Sadeddin Nüzhet Ergun tarafından yayınlanmıştır. Bir kısım şiirleri de tarafımızdan mecmualardan toplanmıştır.

6 — Hümami (İznikli) : Gazelleri mecmualardan derlenmiştir.

7 — Hassân : *Divanı* yoktur. Şiirleri tarafımızdan mecmualardan toplanmıştır.

8 — Ezheri (Akşehirli) : Bunun da *divanı* yoktur. Manzumeleri çeşitli mecmualardan derlenmiştir.

9 — Şirazi (Şeyh Elvan) : *Divanı* yoktur. Mecmualarda dağınık halde bulunan şiirleri tarafımızdan toplanmıştır.

İnceleme ve araştırmalarımızdan W. Bang tarafından kurulan ve bugün Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde değerli temsilcileri bulunan "Mukayeseli Türk dili tetkikleri" metoduna göre hareket ettik. Böylece, XV. yüzyılın ilk yarısında yazılan eserlerin dil özelliklerini bugüne

mukayese etmekle beraber, Eski Osmanlıca'nın daha önceki metinleri ile de karşılaştırdık ve gerektiği zaman Eski Türkçe devresine de baş vurarak açıklamaları sağlam temeller üzerine yerleştirmeye gayret ettik.

Çalışmamız, klâsik araştırmalarda olduğu gibi, sesbilgisi ve şekilbilgisi bölümlerini içine almaktadır.

*

K I S A L T M A L A R

- AA : C. Brockelmann, *Altosmanische Studien I. Die Sprache 'Aşiyq-pāšās und Ahmedis*: ZDMG LXXIII (1919), 1-29.
- AH : R. Rahmeti Arat, *Atebetü'l-hakayik*, İstanbul 1951.
- AD : İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Dai Divanı, Külliyyat*, İstanbul 1952.
- AP : H. J. Kisling, *Die Sprache des 'Aşıkpaşazāde*, Breslau 1936.
- AT : Atayi'nin şiirleri.
- Alt. gr. : A. von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1950.
- ÇN : Mecdut Mansuroğlu, *Ahmed Fakih-Çarhname*, İstanbul 1956.
- ÇNG : İ. H. Ertaylan, *Çengnâme, Ahmed-i Dai Külliyyatı*, İstanbul 1952.
- Deny gr. : J. Deny (Ali Ulvi Elöve), *Türk Dili Grameri*, İstanbul 1941.
- DH : M. Mansuroğlu, *Dehhani ve manzumeleri*, İstanbul 1947.
- DLT : Besim Atalay, *Divanü Lugat-it-türk dizini*, Ankara 1943.
- DV : İ. H. Ertaylan, *Vasiyyet-i Nûşirvan, Ahmed-i Dai Külliyyatı*, İstanbul 1952.
- EZ : Ezheri'nin şiirleri.
- HM : Hümami'nin şiirleri.
- HR : Faruk K. Timurtaş, *Harname*: TDED III, 1949, s. 370-387.
- HSN : Hâssân'ın şiirleri.
- HŞ : Faruk K. Timurtaş, *Husrev ü Şirin'in tenkidli metni*, İstanbul 1949, Türkiyat Enstitüsü Ktp. tez 338, 2. cilt.
- KD : A. Zajaczkowski, *Etudes sur la langue Vieille-Osmanli. I. Morceaux choisis de la traduction turque-anatolienne de Calila et Dimna*, Krakowie, 1934.
- KV : H. W. Duda, *Die Sprache der Qyrq Vezir-Erzählungen*, Leipzig 1930.
- MV : Ahmet Ateş, *Mevlid-Vesiletü'n-necat*, Ankara 1954.
- SF : Safî'nin şiirleri.

- SN : Tahsin Banguoğlu, *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar*, Leipsig 1938.
- ŞD : *Şeyhi Divanı tıpkıbasımı*, Türk Dil Kurumu, İstanbul 1942.
- ŞH : M. Mansuroğlu, *Drei Gedichte Şayyad Hamza's* : UJAb. XXVI (1954), s. 78-89.
- ŞHO : M. Mansuroğlu, *Şeyyad Hamza'nın beş manzumesi* : Oriens X (1957), s. 48-70.
- ŞR : Şirazi'nin şiirleri.
- UYS : Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, İstanbul 1934.
- YZ : Dehri Dilçin, *Şeyyad Hamza-Yusuf ve Zeliha*, İstanbul 1946.

*

S E S B İ L G İ S İ (FONETİK)

I. VOKALLER (1-66)

A. VOKAL DEĞİŞMELERİ (1-6): 1. *i/e meselesi* (1-4); 2. *u/o ve ü/ö* (5-6); B. VOKAL UYUMU (7-53): 1. İncelik-kalınlık bakımından vokal uyumu (8-10), 2. Yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumu (11) a. *Kelimelerde yuvarlaklaşma* (12-16) 1. -ğ ve -g'lerin düşmesi sebebiyle (12) 2. Dudak konsonantları sebebiyle (13) 3. Teşkil eklerindeki yuvarlak vokal sebebiyle (14) 4. Bir sebebe bağlı olmadan yuvarlak vokal taşıyanlar (15-16), b. *Eklerde yuvarlaklaşma* (17-53) 1. Vokali aslında yuvarlak olan ekler (18-22) 2. Vokali sonradan yuvarlaklaşmış ekler (23-24). c. *Düz vokal taşıyan ekler* (35-53) 1. Tek vokalden ibaret olanlar (36-37) 2. Bir konsonant-bir vokalden meydana gelenler (38-42) 3. Bir vokal-bir konsonanttan meydana gelenler (43-44) 4. Konsonat-vokal-konsonanttan meydana gelenler (45-51) 5. Vokal-konsonant-vokalden meydana gelenler (52) 6. İki heceli ekler (53); C. VOKAL TÜREMESİ (54); D. VOKAL DÜŞMESİ (55-57): 1. *Kelime başında* (55), 2. *Kelime ortasında* (56-57); E. BİRLEŞME (Contraction-Sandhi) (58-60); F. ARUZ VEZNİNİN ORTAYA ÇIKARDIĞI MESELELER : (61-66): 1. Vokal düşmesi ve birleşme (61-64) a. Çeşitli kelimelerle yapılanlar (61) b. ki ile yapılanlar (63) c. i- fiili ile yapılanlar (64), 2. Vokal uzamaları (imâle) (65), 3. Vokal kısalması (66).

II. KONSONATLAR (67-114)

A. KONSONANT DEĞİŞMELERİ (67-95): 1. *ķ/h* değişikliği (67-69) a. Kelime başında (67) b. Hece başında (68) c. Kelime ve hece sonunda (69), 2. *k-/g-* değişikliği (70-71), 3. *ğ ve g* seslerinin gelişmesi (72-77) a. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda (74-75) b. Teşkil eklerinin ve kelimenin bünyesine dahil hecelerin başında (76) c. Tasrif ekleri başında (77), 4. *g/v* değişmesi (78-80) a. Yuvarlak vokallerle (79) b. Düz vokallerle (80), 5. *ğ/v* değişmesi (81-82) 6. *b/v* değişmesi (83-86) a. Kelime başında (83) b. Kelime ortasında ve hece başında (84-86), 7. *b-/p* değişmesi (87), 8. *ñ/m* değişmesi (88), 9. *ñ/ğ ve ñ/g* değişmesi (89) 92), 10. *t-/d* değişmesi (93-95) a. *d-* olanlar (94) b. *t-* halinde kalanlar (95); B. KONSONANT BENZEŞMESİ

(96-100): 1. İmlâsı kalıplaşmış ekler (96), 2. Kelime içinde tonlulaşma (sonorisation)(97-100) a. Vokallerin tesiri ile vokallerle konsonantlar arasında benzeşme (97-100) -t-/-d- (98) -k-/-g- (99) -k-/-ğ- (100) C. METATEZ (101-102); D. KONSONANT TÜREMESİ (103-106): 1. Yardımcı -y- ve -n- (103-105), 2. s ikizlenmesi 106); E. KONSONANT DÜŞMESİ (107-113): 1. Orta hecede -l- düşmesi (108), 2. y- düşmesi (109-111), 3. -y düşmesi (112-113); F. HAPLOGIE (114).

Eski metinlerimizde sesbilgisi özellikleri olarak görülen hususların büyük bir kısmı, aynı zamanda imlâ meseleleri olarak ta telâkki edilebilir. İmlâyâ ve sesbilgisine ait özellikler birbirlerinden tamamiyle ayrılmamışlardır. Eski metinlerde, kullanılan yazı dolayısıyla, kelimelerin telâffuzunu doğru ve tam olarak tesbit etmek çok güçtür. Bu hususta, Türk yazı dilinin tarihî gelişmesi esas alınmalıdır. Bir şive ve ağzın tercih edilmesi, normalleştirime yoluna gidilmesi hatalı olur. Metin neşirlerinde ve tarihî metinler üzerinde yapılacak gramer inceleme ve araştırmalarında tutulacak ilmî yol, metindeki şekillere sadık kalmak yoludur.

I. VOKALLER

A. VOKAL DEĞİŞMELERİ

Türkçede gerek söz köklerinde, gerek eklerde bulunan vokaller, çeşitli sebeplerin tesiri ile, gelişmiş muhtelif değişiklikler uğramışlardır. Bunların tarihî seyrini, saha ve lehçeleri göz önünde tutarak belirtmek gerekir. Metinlerimizde görülen belligişli vokal değişme ve özellikleri şunlardır :

1. *i/e meselesi (i > e, e > i, ê)*

1. Bu mesele oldukça karışıktır. Çünkü, Türkçede vokal gelişmeleri içinde $i > e, e > i, i > ê, e > ê, ê > e$ değişimleri görülmektedir. V. Thomsen'den beri çeşitli açıklamalar yapılmıştır.¹ Aynı kelimenin i ve e'li şekli bulunması göz önünde tutularak, her iki sesi kendinde toplayan bir kapalı e'nin varlığı ve bunun sonradan e ve i şeklinde inkişafı ileri sürülmüştür. Aradan uzun zaman geçmesine rağmen, bunun doğruluğunu kesin olarak gösterecek deliller bulunamadığına işaret eden Prof. Reşit Rahmeti Arat, bu düşüncüyü ortaya atanların e ve i'den başka, bugünkü lehçelerde aynı

¹ Belli başlıları için bk. V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, s. 14; J. Németh, *Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen* : KCzA, Ergänzungsband, 1939, s. 518; Ahmet Cevat Emre, *Türkçede bulanık e (ê) fonemi*: TDB, III, sayı: 6-7, (1946), s. 487-497; Mecdut Mansuroğlu, *Das geschlossene e im karachanidischen Türkisch*: UAjb, XXIX, (1957), s. 215-223.

şekilde ikilik gösteren diğer vokaller için ne düşündüklerinin bilinmediğini kayd ederek şöyle diyor :

“e ve i seslerine mahsus olmak üzere böyle bir durum kabul edildiği takdirde bile, bunun aynı metinde ve aynı şahıs tarafından farklı telâffuz ve yazılışını tasavvur etmek güç olduğu gibi, 7-8 asırlık bir müddet ve bütün Türk zümreleri içinde böyle bir karışıklığın devam etmiş olduğunu kabul etmek te müşküldür. Bu iddianın doğru olduğuna bir ân için ihtimal verilse bile, metin neşrinde, bu ünlülerin inkişafını tesbit etmek bakımından mühim bir hususiyetin o metindeki durumunu te-bârüz ettirmek nâşirin vazifelerinden biri olmak icap eder.”²

Metin neşrinde olduğu kadar, metinlerin gramerini meydana getirirken de, bir meselenin o metinlerdeki durumunu belirtmenin ihmal edilemeyecek bir iş olacağı tabiidir.

Kendi metinlerimiz ve daha önceki yüzyıllara ait Eski Osmanlıca metinleri üzerinde e/i meselesi bakımından yaptığımız inceleme şu müşahede ve neticelerin tesbitine imkân vermektedir :

a) i vokali taşıyan birçok kelime bugün yazı dilimizde e vokali taşımaktadır (i>e); bunların imlâları klişeleşmiş bir hâlde, arap harflerini bıraktığımız tarihe kadar devam etmiştir.

b) Bâzı mahdût kelimelerde Eski Osmanlıca devresinde ve Uygur devresinde e olan vokal, bugün yazı dilimizde i hâlinedir (e>i); fakat, birçok Anadolu ağızlarında e telâffuzunu muhafaza etmektedir.

c) Eski Osmanlıcada i şeklinde yazılıp, bugün e olarak yazı dilimizde yer alan vokal (bk. a maddesi), birçok kelimelerde Anadolu ağızlarında kapalı e olarak telâffuz edilmektedir. Bunları i şeklinde muhafaza eden ağızlar da vardır.³

Metinlerimizde kapalı e bulunup bulunmadığını, kesin olarak söylemek mümkün değildir. Esasen bu sesi gösteren harf, ne o zamanki ne de bugünkü yazımızda mevcuttur. Bâzı araştırmacılar, Eski Osmanlıcada yazılışları i olan sesi, kapalı e olarak okumak taraftarıdır. ⁴ Bu hususta, ortada hiçbir delil mevcut olmadığından, biz yukarıda belirttiğimiz

² R. Rahmeti Arat, *Atabetü'l-hakayık*, İstanbul 1951 s. 119; Aynı yazar, *Türkçe metinlerde e/i meselesi*: Rocznik Orientalistyczny, XVII, Krakow 1953, s. 311.

³ Orta Anadolu bölgesinde meselâ Konya'da itmek, gice, dimek v. s şeklinde telâffuz edilmektedir.

⁴ Saadet Çağatay, *Türk Lehçeleri Örnekleri* adlı eserinin giriş kısmında şöyle diyor: “Bu hususta kendi kanaatimiz arap harfleri işaretlerinin esre olduğu halde kapalı e olması ihtimâliyi. Fakat İstanbul Üniversitesi Türk Dili öğretim bölümü, işarete göre

vechile metinlerdeki aslî şekle sadık kalmağı daha ilmî bulduk, böylece asıllarında olduğu gibi bunları i olarak ele aldık.

Eski Osmanlıcada i vokalli olup e vokali taşıyan kelimelerle aksi değişikliğe uğrayan kelimelerin listesi, bugünkü şekilleriyle mukayese edilerek aşağıya çıkarılmıştır.

2. Metinlerimizde i yazılıp bugün e olarak telâffuz edilen sesi ihtiva eden kelimeler şunlardır :

bil “bel”

bu Hümâmî bilüni bend-i kemerden gizler HM 9-7, başuña baht tâc ü bilüne kemer kerem ŞD 27-8, bilinde zunnâr HŞ 1148, kıldur bili belî AD 16-9

biş “beş”

biş on aya kim HŞ 1469

biñ “ben”

binüñ müşkin saçuñ anber SF 9-3

biz “bez”

ayağına döşediler ağır biz HŞ 1866

dir- “dermek”

dir ussuñ ŞD 160-4, dirildi ol güzel kızlar tapuya HŞ 1561, kargalar dirnegi kulağında HR 46

di- “demek”

dimiş Hümâmî’yi yâr öldürem HM 4-7, dimedi n’oldı HSN 1-7, ma’rifet yolında ol oldum diyenler müntehî ŞD 3-4, yâr didi HSN 1-6, hemdem olmazam dimişsin dime zinhâr SF 10-7

gice “gece”

n’ola bir gice SF 9-7, seni gice kamerden gizler HM 9-3, gice vü gündüz HŞ 1628, İsrâ gicesi ŞD 6-2.

girü “geri”

girü sünbüllere koydı türâbı HŞ 937, şimden girü işümüz âh ü vây imiş ŞD 54-9, girü gönül mısırına kıldum sefer MV 7-1

il “el, yabancı”

yani esre işaretlerini i okuduklarını görünce, metinlerimizde düzgünsüzlük husule geldiği halde, buna iltihak etmeği sistem bakımından zarurî gördük” (bk. s. VII). Fakat, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün son yayınlarında kapalı e şekli tercih edilmiştir. (Mecdut Mansuroğlu’nun son makale ve kitaplarında hep kapalı e şekli görülmektedir. Msl. bk. *Ahmed Fakih-Çarhname*, İstanbul 1956; *Sultan Veled’in türkçe manzumeleri*, İstanbul 1958).

- il için oğluna kılan bu kahrı HŞ 910, elümden yâr ile gitdi dirîgâ
HŞ 1907, benümsenme güç idüp il davârın DV 305-2
- il* “el, memleket”
şehr ü ilden HŞ 1948, hüsn ilinüñ tahtına AD 28-5, üşenürdi ki
vara ile boya HŞ 1634, yad ilden HŞ 2296, iller içre ŞD 30-1
- ir-* “ermek, yetişmek, gelmek, erişmek”
gül yüzüñüñ gülşenine irmesün bâd-ı hazân ŞD 25-8, yıl irmez ger-
dine HŞ 1072 göklere irdi nâle vü feryâd HR 121
- iriş-* “erişmek, yetişmek, vâsil olmak”
Hümâmî bahr-i ma'nânunñ irişdi dürr ü kânna HM 11-7, kim arşa
vü ferşe irişür şer'î livâsı ŞD 15-5, irişdi ol melek-rûlar HŞ 1183
- irgür-* “eriştirmek, getirmek”
Cebrail cennetden irgürdi Burak MV 10-15
- irür-* “eriştirmek”
irürelüm niyâzı âsümâne HŞ 1260, yıllar yilüp irürmedi kadrüñe
dest-i vehm ŞD 36-6.
- irden* “erken, evvelden, eskiden”
yirde yiñi cân virür irden çürümüñ ölüye ŞD 95-5
- irte* “erte”
benüm yok irteye sabr ü mecâlüm Hş 1469
- iş* “eş”
Mustafâ'nuñ ümmeti vü işidür MV 13-23
- işik* “eşik”
ışigüñden yüzümüz kaldırmazuz MV 19-39, n'olaydı it bigi yüzüm
süreydüm işigine ŞD 107-13
- it-* “etmek”
geh ider âşikâre geh mahfî HŞ 1244, eyü itdi HŞ 916, iş ider DV
307-6
- iy* “ey”
iy dilber ŞD 133-3, iy server HR 68, iy merd-i kâmil DV 307-12,
iy döst ŞD 77-10, iy 'azîz AD 17-11, iy yâr-ı vefâdâr HŞ 1091
- siz-* “sezmek”
sizer idüm ki gönül şehrini yağmaya gelür ŞD 86-4
- vir-* “vermek”
şâhâ yoluñda cânımı virsem vefâ ile HM 1-1, yüzünñ nûrı virür
dîdemüze nûr-ı basar HSN 1-4, kibriyañuñ kârvânından haber
virmez 'uqûl ŞD 3-2, âvâz-ı mestüñ zâhide zahmet vire SF 10-6
- yi-* “yemek”

sömürüp eyle yirler otlığı HR 51, yiyürek toydı karnı çağnadı
HR 98

yidi “yedi”

yidi kat gök ehli cümle geldiler MV 7/1-45, yidi tamuya ŞR 17-4,
yidi iklîme rüsvâdur 17-4

yidek “yedik”

mihir ile meh yilişürler k’olalar yidek ŞD 36-9

yig “yeğ, daha iyi”

çün sefer zahmetlerinden yigdür ârâm ü sükûn HŞ 6-6, didi ki yig
görürven ŞD 1937

yil “yel”

satvetüñüñ yiline biñ biñ Süleymân mürçe ŞD 2-13, cemî’i gitdi
yile HM 5-2

yil- “yelmek, koşmak”

bu dîv-i zamâne ki yilersin hevesinde ŞD 14-3, yaşum yiler ki yilden
öñürdi ala gerdün ŞD 21-1, ki ola senden yana yiler gubârum sen-
sedüm HM 7-5

yim “yem”

tavara yim virün HŞ 1771, yimi gülşekerden HŞ 1079

yiñi “yeni”

yirde yiñi can virür irden çürümiş ölüye ŞD 95-5

yir “yer”

kendü yirüñdür sakın anı ki vîrân olmaya HSN 2-4, gözün kanum
içer nâ-hak yire SF 10-5, yiri toprak yolu havâ ŞD 4-13, yir ü gök
ŞD 52-13

yit- “yetmek, erişmek”

ol Medîne şehrine yitdi Resûl MV 11-2

yitür- “isal etmek, eriştirmek”

Mustafâyı kabrine yitürdiler MV 18-40, didüm yitürdi kemâlün
didi aya noksan ŞD 122-1

yitür- “yetmek, kâfi gelmek”

saña kul olmak yiter dünyâda binüm ‘izzetüm AT 2-1, çün bir
iklîme hemân bir han yiter AT-34-2, yiter baña var u yok gam-ı
‘ışk ŞD 40-11

3. Metinlerimizde e şeklinde geçen aslında (Uygur devresinde) da aynı sesi taşıyan, fakat bugün i vokaliyle yazılan mahdut birkaç kelime vardır. Bunlar İstanbul ağzında i telâffuz edilmekle beraber, muhtelif Anadolu ağzlarında e olarak geçmektedir. Bu kelimeler şunlardır :
eyü < *edgü* “iyi” (bk. UYS 50, ORS 39, DLT diz. 168, Alt. gr. s. 297).

eyü olsun işüñ çün sen eyüsin DV 303-12, eyüler her işüñ işler eyüsin DV 303-12, eyü itdi vü kendü yavuz itdi HŞ 916, h gey-<ked- “giymek” (bk. UYS 79, DLT diz. 292, Alt. gr. s. 313).

meskenetden ol geyer idi abâ MV 12-21, zihi don kim geyenler kaldı uryan HŞ 2334

4. Müfred 1. şahıs zamiri ben'in bini ve binüm ile müfred 2. şahıs zamiri sen'in sini ve sinüñ şekillerine tesadüf edilmektedir. Türkçede zamir çekiminde, zamirin değişmesi mümkün olduğundan⁵, bu i<e inkişafı normal telâkki edilebilir. Fakat metinlerimizde durum karışık- tır; daha çok benüm, beni, senüñ ve seni şekilleri görülmektedir, sinüñ ve sini şekilleri pek azdır. Gerek kendi metinlerimizde gerek başkaları tarafından işlenen Eski Osmanlıca metinleri üzerindeki incelememiz, bini, binüm, sini ve sinüñ şekillerinin, daha ziyade aruz vezni zaruretinden ileri geldiği neticesini vermektedir. Bilindiği üzere, aruz kalıplarına uydurmak için türkçe kelimelerdeki vokaller uzatılıyordu (imâle). Kelime içinde e'nin uzatılması kulağa hoş gelmediği ve yazıda bunu göstermek mümkün olmadığı için bâzan i tercih edilmekteydi.⁶ Ben ve sen zamirlerinin çekim sırasında kökün uğradığı değişiklik dolayısıyla bini, binüm, sini ve sinüñ şekilleri mevcut olduğu için, bu i<e kullanılışı kolaylıkla mümkün olmuştur.

Bu şekillerin yanında aynı metinde, hattâ aynı sayfada beni, benüm, seni ve senüñ şekillerinin geçtiği sık sık görülmektedir. Birinci şeklin “i” li kullanılışın”, tamamıyla aruz vezni zaruretinden ileri geldiği, kendi metinlerimizden ve daha önceki yüzyıl metinlerinden aldığımız şu örnek-lerden açık şekilde anlaşılmaktadır.

bîsütûn-ı ışık içinde *bini* Ferhâd eyledi

Dehhânî 10-3

saña kul olmak yiter dünyâda *binüm izzetüm*

Atayî 2-1

ger emse idi *sinün* leb-i la'lünden İskender

Dehhânî 2-4

dek ben degülem yalunuz *sini* görüben delüren

Şeyyâd Hamza ŞHO 90 5-2

⁵ M. Mansuroğlu, *Türkçede zamir çekimi*: TDED III, İst. 1949, s. 501-518

⁶ Meselâ et kelimesi vezin gereğince uzatıldığı zaman it şekli kullanılmaktadır (bk. *Şeyhi Divanı tıpkıbasımı*, s. 63, b. 10). Bununla beraber e'li hecelerin uzatılması çok zaman elif yazılmak suretiyle gösterilmektedir.

eger aslan olup durasın ecel kıla sini zebûn

Şeyyâd Hamza ŞH 2-2

2. u/o ve ü/ö değişmesi

5. Arap yazısında farklı işaretler bulunmadığı için, uğra-, uyan-, usan-, güzel, yürü-gibi kelimelerin, bu devirde o ve ö ile mi, yoksa u ve ü ile mi olduğunu kestirmek kolay değildir. Diftong bulunan kelimeler hariç, Uygur devresi şekillerine uymak daha isabetli olur; uyan-, uğra-, yürü- gibi diftonglu kelimelerde Cenup Lehçesi (Batı Türkçesi) hem u'lu ve ü'lü, hem o'lu ve ölü şekillere sâhiptir. Ağzılara göre bu şekiller değişmektedir. İstanbul ağzı u ve ü'lü şekilleri tercih etmiştir. Bâzi araştırmacılar, ve bu arada güzel kelimesini izah eden M. Mansuroğlu, bâzi kelimelerdeki o ve ö'lerin Rumeli şivesi tesiri ile İstanbul ağzında u ve ü olduğunu söylemişlerdir.⁷

Metinimizde geçen kelimelerde u/o ve ü/ö değişmesini, diftonglu olanlardan u ve ü, diğerlerinde Uygur devresindeki asıllarına uygun olarak o ve ö olarak tesbit etmeği uygun bulduk.

6. Eski Osmanlıcada oldukça sık geçen, son zamanlarda matematik terimi olarak tekrar canlandırılan "had, nisbet, mıkyaş, ölçü" mânasına *oran* kelimesindeki o nun da o mu, u mu olduğu kesin şekilde belli değildir. Araştırma ve sözlüklerimizde umumiyetle *o* şeklinde geçen ve Şemseddin Sami tarafından da bu şekilde tesbit edilen⁸ bu kelime, Uygur devresi Türkçesinde mevcut değildir; sâdece Eski Anadolu metinlerinde görülmektedir. Husrev ü Şîrin'de geçen,

bilürüz eyledür evvelden *uran*

turıcı olmadı İrân'a Tûran (HŞ 2256)

beytinde kafiye icabı *uran* şeklinde u'lu olması icap ettiğinden, biz birçok kimseler tarafından kabul edilmiş umumî tesbite aykırı hareket ederek bu kelimenin u'lu olarak yazılmasını tercih ettik.

⁷ Bk. M. Mansuroğlu, *Seyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine yaklaşan manzumesi*: TDAY 1956, s. 137. Ayrıca bk. T. Banguoğlu, SN, s. 41 not 1; Rumeli Ağzlarındaki ö ve ü sesleri hakkında bir araştırma yapılmıştır. (Bk. J. Németh, *Le passage ö>ü dans le parlars turcs de la roumelie nord-ouest*: Rocznik Orientalistyzy, XVII, s. 114 - 121).

⁸ Bk. Ş. Sami, *Kamus-ı Türki*, S: 1317; Hüseyin Kazım Kadri *uran* şeklinde almıştır. (Bk. Büyük Türk Lûgatı, I, s. 351). *Tanıkları ile Tarama Sözlüğüne oran* şekliyle kaydedilmiştir. Bedros Keresteciyan, *oran* kelimesini ses ve anlamca benzeyen rumca ve ve ermenice iki kelimeyle karşılaştırmaktadır. (Bk. *Dictionnaire étymologique de la langue Turque*, Londres 1912, s. 50)

B. VOKAL UYUMU (Harmonie vocalique)

7. İncelik-kalınlık bakımından vokal uyumu, Türkçede her devirde sağlamdır. Yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumu ise, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, XV. yüzyılın ilk yarısında da henüz tamamiyle umumîleşmemiştir. Bunun sağlam bir şekilde kaideleşmesi ancak son zamanlarda mümkün olmuştur. Bugün bile, bilhassa Karadeniz bölgesindeki bâzı ağızlarda yuvarlaklık- düzlük bakımından bir uyum mevcut değildir⁹.

Metinlerimizdeki vokal uyumu meselesini bu iki bakımdan şöylece inceliyoruz :

1. *İncelik -kalınlık bakımından vokal uyumu*

Aslî kelimelerde oldu gibi, eklerde de vokallerin incelik-kalınlık uyumları tamdır.

8. Aidiyet (vasfiyet) eki olan ve getirildiği kelimeyi sıfat yapan -ki eki bugün kök vokale uymaz, daima incedir. (Msl. kapıda -ki, onun-ki gibi). Bu ek metinlerimizde ve daha önce, Eski Türkçe devresinde kök vokale uyup kalınlaşmıştır; ayrıca -k- iki vokal arasında tonlulararak -ğ- olmuştur.

Uygur devresinde ve Eski Osmanlıcada bu ekin kalın şekli mevcut olduğu hâlde, bugün sâdece ince şeklinin bulunmasını, Farsçadan dilimize geçen ve çok kullanılan "ki" rabıt edatı ve nisbet zamirinin tesiriyle izah etmek mümkündür.

Metinlerimizde geçen -ki aidiyet ekli kelimeler şunlardır :

boyunda-ğı ŞD 120-10, başunda-ğı HŞ 2186, odına yanandağı ŞD 189-2, âbına kananda-ğı ŞD 189-2, uçmakdağı Kevser ÇNG 192-2 Diğer Eski Osmanlıca metinlerinden birkaç örnek aşağıdadır : andağı ulu kiçi SN 310-15, havadağı kuş SN 297-2, zamîrumdağı kayğu SN 239-9, sazdağı ŞHD 7, ağzundağı ŞHO 4-4, hisardağı AP 31, başındağı AP 31.

9. Cevherî fiil i-'nin iyelik ekli -dük partisip şekli olan idüg-i kelimesi de, ek gibi telâkki edildiğinden olsa gerek, vokal âhengine tâbî' olmuş bulunmaktadır. Misaller şunlardır :

az ıduğın HŞ 977, hak ıduğın HŞ 973, hakikat ıduğına ŞD 102-9, fettân ıduğın SF 3-2

⁹ Rize ve Trabzon Ağızları bu bakımdan çok enteresandır (bk. Ahmet Caferoğlu, *Kuzey Doğu İllerimiz Ağzından Taplamaları*, İstanbul 1946).

Bu kelime bugünkü yazı dilimizde “ne idüğü belirsiz” v. s. gibi bâzı tâbirlerde klişe olarak yaşamaktadır.

10. Bugün olduğu gibi, metnimizde de -iken gerundium eki daima incedir, vokal âhengine uymamıştır. Anadolu halk ağızlarının bâzılarında ek, kökün vokaline uymaktadır (yapar-kan, okuyor-kan v. s.).

Uygur devresinde, ekin kalın şekli de bulunuyor (msl. aktınmaz-kan U 11 78, 42)¹⁰. Diğer bütün ekler, daima köke uymaktadırlar.

2. Yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumu

II. Yuvarlaklık-düzlük bakımından vokal uyumunun Türkçenin ilk devirlerinden beri umumîleşip sağlam kaideler olarak ortaya çıkmadığı malûmdur. Eski Osmanlıcada ise, bu hâl devam etmekte, ayrıca eski ve yeni yazı dilimizden farklı olarak birçok kelimelerde bir yuvarlaklaşma kendini göstermektedir. Düz vokal taşıması gereken, Uygur devresinde olduğu gibi, bugün de düz vokal taşıyan bâzı kelimelerin yuvarlak vokalli olduğu görülüyor. Bu yuvarlaklaşma (labialisation), Eski Osmanlıca'nın en mühim fonetik hususiyetlerinden birini teşkil etmektedir.

Bu yuvarlaklaşmanın çeşitli sebepleri vardır. Bir kısmında dudak konsonatları rol oynamıştır. Eski Türkçe devresinde mevcut olan -ğ ve -g'lerin Cenup Şivesinde (Batı Türkiçesinde) düşmesi, daha doğrusu vokalle kaynaşması neticesinde de, vokaller yuvarlaklaşmış bulunmaktadır. Bâzı kelimelerdeki yuvarlaklık ise hiçbir sebebe dayanmamaktadır.

Yuvarlaklaşmayı kelimelerde ve eklerde olmak üzere iki bölümde inceliyoruz.

a. Kelimelerde yuvarlaklaşma

1. -ğ ve -g'lerin düşmesi sebebiyle

12. Eski Türkçe devresinde mevcut olan -g' ve -g'ler düşerken, kendinden önceki vokali yuvarlaklaştırmışlardır. Bu hâdise düşmekten ziyade bir kaynaşma mâhiyeti taşımaktadır. Bu şekilde yuvarlak vokal taşıyan kelimelerden kapu, sevü gibi sözlerde yuvarlaklaşmaya -ğ ve -g'nin düşmesi kadar, p ve v gibi dudak konsonatları da sebep olmuştur denebilir.

-ğ ve -g tesiri ile yuvarlak vokal taşıyan kelimeler için metnimizde geçen örnekler şunlardır :

¹⁰ Alt. gr. 437

- aru* < arığ “temiz” (bk. Alt. gr. s. 295, DLT 32, UYS 4)
- bilü* < bilig “bilgi” (bk. Alt. gr. s. 303, DLT 92, UYS 30) hacildür âsaf-ı devran bilüñden HŞ 2268, ulu bilüñe ŞD 50-15, olma bilüsüz DV 300-9, bilüsüz hiç işe tedbîr olur mı AD 300-8
- kapu* < kapığ “kapı” (bk. Alt. gr. s. 327, DLT 264, UYS 131)
kapuñdan üzre bulunmadı çün penâh baña ŞD 71-8
- kısu* < kısığ “sıkıntı, hapis” (bk. Alt. gr. s. 329, DLT diz. 321, UYS 138)
dün ü gün kahr ile kısuda idi HR 40
- saçu* < saçığ “şenliklerde saçılan şey” (bk. Alt. gr. s. 332) başına saçu için Peygamberüñ MV 7/1-49
- saru* < sarığ “sarı” (bk. Alt. gr. s. 332, Dlt diz. 491, UYS 152) bu saru gül HŞ 881
- sevü* < sevig “sevgi” (bk. Alt. gr. s. 333, DLT diz. 509, UYS 154)
sevüñ hakikat ıduğına şekk iden Şeyhî ŞD 102-9
- yapu* < yapığ “yapı” (UYS 220, DLT 744, Alt. gr. s. 352) teferruc kıldı bir dem yapusına HŞ 2118

Not :

Sonundaki -ğ ve -g düştüğü halde yuvarlak vokal taşımayan acı, çeri, katı kelimeleri için bk. 74

2. dudak konsonatları sebebiyle

13. Dudak konsonatları b, m, p tesiri ile de bâzı kelimelerde yuvarlaklaşma görülmektedir.

demür “demir” (bk. temür DLT 598, UYS 180, temir Alt. gr. s. 340).
demürdendür hisârı HŞ 1123, demürdendür sanur kolında pençe HŞ 2296

kirpük “kirpik” (bk. kirpik UYS 85, Alt. gr. 315, DLT 333).

kirpük uciyle yir yüzine nakş ider gözüñ AD 27-3

tapu “hazret, zât-ı âli” (tapığ UYS, tapuğ DLT 575, Alt. gr. s. 337).
teslîm-i candan özge tapuña duâsı yok ŞD 116-5, heman ister tapuñdan armağanı HŞ 1451

tırmuk “tırnak, çengel” ider ılduzları bedr ayı tırmuk HŞ 1662

3. Teşkil eklerindeki yuvarlak vokal sebebiyle

14. Bâzı teşkil eklerindeki vokaller, Uygur devresinde taşıdıkları yuvarlaklığı muhafaza etmektedirler. Bu eklerle meydana gelen kelimeler için, metinlerimizdeki örnekler şunlardır :

-uğ eki ile

artuk “artık, geri kalan, başka” (bk. Alt. gr. s. 295, DLT 39).

- sanki it artuğıydı kalamı HR 47, andan artuk kimseye nakl itmedi MV 5-21
- ayruk* “başka, gayrı” < adruk (bk. Alt. gr. 292, DLT diz. 8, 55; UYS 4).
Hak anı ayruk nebîye virmedi MV 9-8, bıçağın çekdi kodı ayru-
ğını HR 108
- açuk* “açık”
fâluñ huçeste gönüñ açuk hâtıruñ ferah AD 20-7
- delük* “delik”
ger delük delük olup yüregüme sançıla şiş ŞD 127-9
- eksük* “eksik” (bk. Alt. gr. s. 298, DLT 175 UYS 61).
ayb itme olmaz eksük ŞD 20-9, ne eksük var ise sultan kayırdı HŞ
2286
- sınuk* “kırık” (bk. DLT diz. 517).
gönlüm sınuğın sorar saçuñ lık, ne denlü dürüst olan şikeste ŞD 40-7
- tanişuk* “istişare, müşavere, danışma”
ulular tanişıklı tağ aşar dir DV 303-8, tanişuk eyledi âkıller ile HŞ
2246
- yaraşuk* “münasip, muvafık, lâyıq, yakışır, uygun”
zirâ ki kuluñ derdine derman yaraşuğı, sultan ile hoşdur ŞD 104-4
- yazuk* “günah, cürüm, yazık” (bk. Alt. gr. s. 353, DLT 767, UYS 227)
Şeyhî ne yazuk muhterem iken kala mahrûm ŞD 124-1, gerçi
bunlarda yazuksuz yok degül MV 16-65
-ğaru, -gerü eki ile
- içerü* < iç-gerü (bk. UYS 63)
içerü perdeye girmişdi Pervîz HŞ 954
- ilerü* < il-gerü (bk. Alt. gr. s. 310, UYS 67)
ilerü dutdı HŞ 951, ilerü geldüğü ŞD 26-4
- yukaru* < yok-ğaru (bk. Alt. gr. s. 356, DLT 798, 809, UYS 235).
yukaru tîz ağar dûd u şererden HŞ 1076, yukaru sakfı pür câm-ı
cihan-bîn HŞ 1869

4. Bir sebebe bağılı olmadan yuvarlak vokal taşıyanlar

15. Bâzı kelimelerdeki yuvarlaklığın sebebini izah edemiyoruz. Bünyelerinde dudak konsonantı bulunmadığı veya yuvarlak vokal teşekkülünü icab ettiren herhangi bir hâdiseye mâruz kalmadıkları hâlde, bunlar yuvarlak vokal taşımaktadırlar. Eski Türkçe devresinde de bu kelimelerin vokalleri yuvarlak idi. Bunların vokal âhengine uyması, daha sonraki yüzyıllarda olmuştur. Bunlardan ağu ve altun Anadolu

halk ağzlarında hâlâ yuvarlaktır ve imlâları son zamanlara kadar bu şekilde devam etmiştir.

ağu “zehir” (bk. Alt. gr. s. 293, UYS 6, DLT 13).

ağu itmişti şirin şerbetini HŞ 1892, nasihat ağudur evvel soñı bal DV 308-9

altun “altın” (bk. ALT. gr. s. 293, UYS 9, DLT 22).

altun suyu HŞ 1551

azuk “azık, yol yiyeceği” (bk. UYS 21, DLT 57)

sefer uzun u kısacık ömr azuk az ŞD 13-6

berü “beri” (bk. Alt. gr. s. 302, UYS 29, DLT 85)

gel berü HŞ 1090, andan berü ki ŞD 76-3

dilkü “tilki” (bk. Alt. gr. s. 341, UYS 183, DLT 624)

ki dilkülere uya isteye yurt HŞ 1741

girü “sonra” geri, tekrardan” (bk. Alt. gr. s. 315, UYS 86, DLT 334)

şimden girü dirîg işümüz âh ü vây imiş ŞD 54-9

incü “inci” (bk. UYS 70, yinçü DLT 792).

kılurdu incü HŞ 1662

ılduz “yıldız” (bk. yılduz, yultuz Alt. gr. s. 356, UYS 237, DLT 810)

ılduzından HŞ 841, ılduzlara HŞ 1514, bizüm ılduzumuz HR 77

kargü “kamuş” (DLT 269)

kargü boyuna bâğ-ı İrem serv-i revânı AD 29-11

karşu “karşı” (bk. Alt. gr. s. 327, UYS 133, DLT 274)

şem‘ine karşı ŞD 171-4, karşıdan HŞ 877, karşılar sini HŞ 1489

kayğu “keder, üzüntü” (bk. kadğu Alt. gr. s. 325, UYS 127, DLT 247)

ne kayğu ger olursa cihan halkı muhâlif ŞD 117-2

kendü “kendi” (bk. Alt. gr. s. 313, UYS 81, DLT 300)

kendüden gider ŞD 99-12, kendü ahvâlini HR 57, kendü yavuz itdi HŞ 916, kendüzine vir ŞD 92-1

yanku “aksisadâ” (bk. Alt. gr. s. 351, UYS 220, DLT 742)

yankulanurdu tağ u dervâze HR 53

16. Bu kelimelerden başka, birkaç kelime daha yuvarlak vokallidir. Bunlardan bir kısmı Eski Türkçe devresinde mevcut değildir, bir kısmı ise değişik şekilde görülmektedir. Bu kelimeler de bugün vokal ahengine uymuş bulunuyor.

degül “değil” (Eski türkçede yok)

degül bîgâne HŞ 909, degüldür HŞ 1813, degülse ŞD 61-2

delü “deli” (Eski türkçede tilfe tilve tilbe şeklindedir. bk. UYS 183, Alt. gr. s. 314. Kaşgarî’de telü şeklinde geçmektedir bk. DLT 597).

idüpdür delü ŞD 160-4, delü gönüm ŞD 155-13, delüye HŞ 1745
hırsuz “hırsız” (Eski türkçede yok)

yavuz hırsuz kişiye kılma yardım DV 306-12

sayru “hasta” (Eski türkçede yok)

sayrusına gülşeker getürdi ŞD 162-5

üzengü “üzengi” (Eski türkçede yok)

üzengüde bil anda sabr ayağın HŞ 1306

b. Eklerde Yuvarlaklaşma

17. Eklerin yazılışı arap yazısını bırakıncaya kadar, klişeleşmiş halde devam edegelmiştir. Eski Osmanlıcada ilk zamanlardan beri bu kalıplaşmış şekillerin yazılışı bu günküden farklı ve muayyen şekilde olmuştur. Metinlerimizde, de bu vaziyet devam etmekte, kökün ve diğer eklerin vokali ne olursa olsun, bu eklerdeki vokallerin değişmediği görülmektedir. Bu hâdise bir fonetik meselesi olduğu kadar, bir imlâ meselesi de olabilir. Bu klişeleşmiş ve belirli şekillerin telâffuzunda değişiklik ve vokal uyumunun hâkim oluşu ancak son yüzyıllarda vuku¹ bulmuştur.

Metinlerimizdeki yuvarlak vokalli ekleri, vokali aslında yuvarlak olanlar ve sonradan yuvarlaklaşanlar olmak üzere iki bölümde inceliyoruz.

1. Vokali aslında yuvarlak olan ekler

-up, -üp; -uban, -üben : Gerundium eki

18. Bu ekin vokali Eski Türkçe devresinden beri umumiyetle yuvarlaktır. İmlâsı, arap harflerini bırakıncaya kadar, hep -up şeklini (وې) muhafaza etmiştir.

bin-üp ŞD 70-7, gir-üp HŞ 959, san-up AD 16-5,

id-üp DV 305-2, yak-up AD 16-2

Ekin genişletilmiş şekli olan -uban, -üben’ de de vokal yine yuvarlaktır :

bağlan-uban ŞD 145-11, id-üben ŞD 30-10, ger-üben HR 74

-dur, -dür: Faktitif eki

19. Faktitif eki-dur, -dür’ deki vokal aslında da yuvarlaktır.¹ Ancak son yüzyıllarda vokal uyumuna tabi olmuştur. Metinlerimizden misaller şunlardır:

¹ Bk. Alt. gr. 166.

bil-dür HR 76, yaraş-dur-muş ŞD 162-12, yağ-dur-ur AD 16-15.
-ur, -ür: Faktitif eki

20. Daha önceki devirlerde olduğu gibi,² Eski Osmanlıca'da da -ur, -ür- faktitif ekinin vokali daima yuvarlaktır. Vokal uyumu sonradan gerçekleşmiştir. Örnekler şunlardır :

ir-ür-: irürelüm HŞ 1260, irürdi ŞD 51-13

geç-ür-: geçürür HŞ 1017 geçürdük AD 24-6, geçürdüm DV 301-6

yit-ür-: yitürmez HŞ 1097

-gür : Faktitif eki

Birkaç fiilde klişeleşmiş olarak görülen bu ekin de vokali aslında yuvarlaktır (bk. Alt, gr. 155). Çok az misali vardır :

ir-gür-: irgürdi MV 10-15, irgüre ŞD 184-11, irgüre AD 27-11, irgürürler DV 308-1

dir-gür-: dirgürürler ÇNG 183-4

-sun,-sün; -sunlar, -sünler : Emir eki

21. Eski Türkçe devresinden beri emir 3. şahıs eki -sun'un (eski şekli -zun'dur) vokali daima yuvarlaktır.³ Eski Osmanlıcada varlığını muhafaza eden bu yuvarlaklık imlâda son zamanlara kadar devam etmiştir:

art-sun AD 23-4, akıtma-sun HŞ 1462, ağla-sun ŞD 90-7, çağır-sun ŞD 151-11, damla-sun ŞD 80-5, di-sünler DV 301-8 dime-sünler DV 305-6

-dur,-dür : Haber eki

22. Haber 3. şahıs eki -dur, -dür'deki vokal yuvarlaktır. Bu ek, tur- fiilinden gelmektedir. (Ayrıca, -durur şekli de kullanılmaktadır). Ekin vokal ahengine uyması daha sonraki yüzyıllardadır.

Şeyhi'ye 'ışkun işdür ŞD 158-1, bu mâl okıdukları mârdur

ŞD 54-6, ol bir güneş-dür âlemi tenvîr ider ÂD 15-10, didiler kim yakın-dur derde çâre HŞ 1336

2. Vokali sonradan yuvarlaklaşmış ekler

-(u)m, -(ü)m; -(u)muz, -(ü)müz: İyelik eki

23. Eski Türkçede, 1. şahıs iyelik ekinin vokalleri köke tâbidir; ancak kökte yuvarlak vokal bulunduğu zaman ekin vokali yuvarlak olabilmektedir.⁴ Halbuki Eski Osmanlıcada 1. şahıs iyelik eklerinde

² Alt. gr. 161.

³ Alt. gr. 215.

⁴ Bk. Alt. gr. 55, 193.

vokal daima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklaşmaya -m sebep olmuştur. Misaller aşağıdadır :

benüm kat-um-da HŞ 836, bağır-umuz-a kan dökilür ŞD 96-13,
k' olmadı yir yüzinde boynuz-umuz HR 77

-(u)ñ,- (ü)ñ; -(u)ñuz, -(ü)ñüz : İyelik eki

24. Eski Osmanlıcada 2. şahıs iyelik eklerinin de vokali, daima yuvarlaktır. Yuvarlaklaşma -ñ tesiri ile ve bilhassa 1. şahıs ekine benzemek suretiyle olmuştur. Misaller şunlardır:

gönlüm sınığın sorar saç-uñ ŞD 40-7, cemâl-üñ-den cihan pür-
nürdür AD 13-13, senüñ mihr-üñ-den urur sıdk ile dem HŞ 1437

-uñ, -üñ, -nuñ, -nüñ: Genitif eki

25. Genitif ekinin vokali Eski Türkçede ancak yuvarlak vokal taşıyan bir köke getirildiği zaman yuvarlaktır.⁵ Yâni vokal âhengine tâbidir. Eski Osmanlıcada ise, genitif ekinin vokali daima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklaşma -ñ tesiriyle olmuştur. Nitekim 2. şahıs iyelik eki -(ü)ñ'deki yuvarlaklık ta -ñ,'den gelmektedir (bk. 24). Bu yuvarlaklaşma hadisesinde, 1. şahıs iyelik eki -m'nin de tesiri olduğu düşünülebilir. Önce, bu -m tesiri ile, 1. şahıs zamirinin genitifi beniñ kelimesindeki vokal yuvarlaklaşmış, sonra analogi yoluyla, *seniñ* kelimesi *senüñ* şeklini almış olabilir, 1. şahıs iyelik eki -m tesiri ile, ayrıca 1. şahıs zamiri ben ve biz' in genitifleri *benüm* ve *bizüm* şeklinde inkişaf etmişlerdir.

sıyup çeng-üñ yararlar tırnağını HŞ 907, geh lâle-nüñ bu câm ile
aklını mest idüp AD 17-5, rahmetüñ-üñ hânına tâvûs-ı kudsiler
mekes ŞD 2-13, bu iş-üñ aslına işit illet HR 82, zâif olanlar-uñ gönli
kavidür DV 308-7, avlanmağa ben-üm bigi biñ bir nazar yiter ŞD
106-10, yok mıdır gökde bizüm ılduz-umuz HR 77, sen-üñ derdüñ
den iy dilber yüregüm kan idüp gitdüm ŞD 133-3, ger tañ yili
tağıtsa anuñ zülfini ne tañ AD 16-10

-lu, -lü; -suz, -süz : Sıfat yapma ekleri

26. İsimden sıfat yapma eki -lu, -lü ve bunun menfisi -suz, -süz'ün de vokali, Eski Osmanlıcada her zaman yuvarlaktır. Eski Türkçede ise, ancak kökte yuvarlak vokal bulunduğu takdirde yuvarlak olmaktadır.⁶

Eski Osmanlıcada -lu, -lü' deki yuvarlak vokalin bulunmasına sebep, ekin aslı -lig, -lig'te bulunan -ğ, -g'dir.

⁵ Bk. *Alt. gr.* 179.

⁶ Bk. *Alt. gr.* 55, 61, 77, 82, 213.

Türk dilinin tarihî seyri içinde bu -ğ ve -g'ler, Batı Türkçesinde düşmüş, daha doğrusu kendinden önceki vokalle kaynaşarak onu yuvarlaklaştırmış ve uzatmıştır. Sıfat yapma ekinin menfi şekli -suz ve -süz' deki yuvarlak vokal ise, -lu tesiriyle ve analogi yoluyla meydana gelmiştir.

saadet-lû konuksın iy güzel yâr HŞ 1982, gözü yaş-lu nitek âhu-yi nahcir HŞ 920, içi vü taşı yağ-lu vü et-lü HR 75, İsa-nefes-lü AD 26-10, ulular tanışuk-lu tağ aşar dir DV 303-8, ilan-suz genç HŞ 2126, diken-süz gerçi kim âlemde gül yok AD 306-4, olma bilü-süz DV 300-9, sen-süz olan ömrden billâh ne hasıl gitme gel ŞD 124-12

-dum, -düm : Görülen geçmiş zaman eki

27. Görülen geçmiş zaman 1. şahıs ekinde vokal, Eski Osmanlıcada daima yuvarlaktır. Bu yuvarlaklaşma -m tesiriyle ortaya çıkmıştır. Eski Türkçede ek -t-ım şeklindedir.⁷

ayrıl-dum HR 112, benzet-düm ŞD 131-5, yaz-dum HŞ 1412

-duñ, -düñ : Görülen geçmiş zaman eki

28. Görülen geçmiş zaman 2. şahıs ekinde de vokal daima yuvarlaktır.

Bu yuvarlaklığın sebebi, -ñ ve 1. şahıs eki -düm'dür (Analojik tesir). di-düñ ŞD 6-9, gelme-düñ ŞD 133-3, kıl-duñ GHŞ 1981, geç-düñ HŞ 2124

-duk, -dük, : Görülen geçmiş zaman eki

29. Görülen geçmiş zaman çokluk 1. şahıs eki de, Eski Osmanlıcada daima yuvarlak vokal taşımaktadır. Eski Türkçede, çokluk 1. şahıs t-ımız şekliyle ifade ediliyor⁸. Ancak, mazi partisipi olarak -duk şekli mevcut bulunmaktadır. (msl. kelme-dük öd, bar-duk yirde v. s.)⁹. Bu partisip şeklinin çokul 1. şahıs ekindeki vokalin yuvarlaklaşmasına analogi yoluyla tesir ettiği düşünülebilir.

vir-dük HŞ 1398, gel-dük ŞD 165-6, işit-dük HŞ 1155, geçürdük AD 24-6, bil-dük AD 30-1, kılma-duk ŞD 56,3, olma-duk HR 80

-uz, üz: çokluk 1. şahıs haber eki

30. Ek biz zamirinden inkişaf etmiştir. b->v-olmuş, sonra vokalle kaynaşarak onu yuvarlaklaştırmıştır. Sonraları ekteki vokal, vokal uyumuna tâbi olmuştur.

⁷ Bk. *Alt. gr.* 217.

⁸ Bk. *ayni yer.*

⁹ Bk. *Alt. gr.* 136, 334.

biz-üz fâik HR 80, kem-üz ŞD 120-13, perîşân-uz GHŞ 1286
-a-vuz, -e-vüz-: İstek (iltizami) çokluk I. şahıs eki

31. İstek şeklinin çokluk I. şahıs eki de, biz zamirinden inkişaf etmiştir, b-, v- olmuş ve aradaki vokal dudak konsonantı dolayısıyla yuvarlaklaşmıştır:

ir-evüz ŞD 164-6, kurtıl-avuz HŞ 1936, id-evüz ŞD 102-1, bil-evüz ŞD 112-7, eyd-evüz MV 6-7 kıl-avuz MV 2-32, yakıl-avuz MV 18-58
-vuz, -vüz : Şart çokluk I. şahıs eki

32. Şart sığılarında da çokluk I. şahıs eki biz zamirinden gelmekte ve aynı şekilde vokal yuvarlaklaşmış bulunmaktadır.

n' olursa-vuz MV 9-40, görmezse-vüz MV 18-55, irmezse-vüz MV 18-55,

-ur, -ür : Muzari eki

33. Eski Türkçede muzari eki umumiyetle -ur, -ür, bâzan -ar, -er, nâdiren de -ır, -ir şeklindedir¹⁰. Eski Osmanlıcada -ur, -ür'ün -ır, -ir şekli yoktur; vokal yuvarlaktır; -ır, -ir şekli daha sonraki yüzyıllarda görülmektedir. Fakat vokal âhengine tabi olduktan sonra da, bu ekin yazılışı klişeleşmiş olarak son zamanlara kadar -ur, -ür (ور) şeklinde devam etmiştir.

vir-ür ŞD 96-13, yat-ur ŞD 63-2, belürd-ür DV 307-8, gir-ür kılur DV 307-7, bil-ür AD 28-10, yankulan-urdı HR 53, al-ur HŞ 1160, HŞ 2194

-u, -ü: Gerundium eki

34. Gerundium eklerinden umumiyetle -u, -ü tercih edilmiştir; -i, -i şekli çok az kullanılmıştır.

di-yü HŞ 82144, HR 66, AD 25-6, ŞD 116-6; uğra-yu HR 110, ayakla-yu HR 94, eyle-yü HŞ 1221, yirmür-ü inle-yü HR 111, iste-yü HR 37, ağla-yu 167-7, gözle-yü HŞ 1818, okı-yu gör ŞD 74-7, yastanma-yu gör ŞD 13-12, tur-u geldi HŞ 2155, sığın-u DV 307-4 sun-ı vir ŞD 43-10, kurtar-ı vir MV 19-127, var-ı bilevüz MV 19-26

c. Düz Vokal taşıyan ekler

35. Bâzi ekler, kökün vokali ne olursa olsun daima düz vokal taşımaktadırlar. İmlâlarının son zamanlara kadar klişeleşmiş olarak devam etmesi, bu düz oluş hâdisesinin bir fonetik hususiyet olduğu kadar, bir imlâ meselesi olduğunu da göstermektedir.

¹⁰ Alt. gr. 216.

Düz vokal taşıyan ekleri bünyelerine göre, birkaç kısma ayırarak inceliyoruz.

1. Tek vokalden ibaret olanlar

-ı, -i : Akkuzatif eki

36. Eski Türkçede, isimlere gelen akkuzatif eki olan -ğ, -g'; yuvarlak vokalli kelimelerle kullanıldığı zaman -(u)ğ, -(ü)ğ şeklindedir.¹¹ Eski Osmanlıcada ise daima -ı, -i şeklindedir. Müteakip yüzyıllarda vokal âhengine uymakla beraber imlâsı son zamanlara kadar klişe olarak -ı, -i şeklinde (ع) devam etmiştir.

câm-ı ŞD 83-5, müşkilüm-i HR 61, serhoş-i AD 17-2, kanum-ı HŞ 931 sözlerün-i AD 19-9, ayşümüz-i AD 15-12

-ı, -i : İyelik eki

37. Eski Türkçe devresinde de -ı, -i olan bu ek vokal uyumuna tâbi olmamıştır.

boynuz-ı HR 52, arpa ok-ı HR 60, uçmak kenar-ı AD 16-11

2. Bir konsonant-bir vokalden meydana gelenler

-dı, -di : Görülen geçmiş zaman 3. şahıs eki

38. Görülen geçmiş zaman 3. şahıs eki -dı, -di'deki vokal de daima düzdür, imlâsı klişe olarak (د) son zamanlara kadar devam etmiştir. otur-dı HŞ 1642, turma-dı HŞ 1228, ur-dı HŞ 1642, kon-dı, HŞ 1641, tüken-di ŞD 168-2, oldu-ysa HR 19

-mı, -mi - Soru eki

39. Eski Türkçede bu ek daima -mu şeklinde, olduğu halde,¹² bu devrede düz vokallidir. İmlâsı klişe olarak (ع) son zamanlara kadar devam etmiştir.

doğdı mı ŞD 170-10, sakınur mı HŞ 1543, ola mı HŞ 928, uyiya mı AD 22-13, bulna mı ŞD 184-IX, yok midur HR 77, bumıydı ŞD 112-10, degül mi ŞD 120-1, usanmaduñ mı ŞD 151-3

-nı, -ni : Akkuzatif eki

40. 3. şahıs iyelik eklerinden sonra gelen bu ek, daima düz vokallidir; imlâsı son zamanlara kadar sâbit kalmıştır.

barmağı-nı HŞ 1791, kendü ahvâli-ni HR 57, yüzi-ni AD 16-8, karañu hırmanı-nı HŞ 1253

-sı, -si : İyelik eki

¹¹ *Alt. gr.* 181.

¹² *Alt. gr.* 356.

41. Ekteki vokal daima düzdür, imlâsı değişmeksizin (ى) son zamanlara kadar devam etmiştir :

demürden kapu-sı HŞ 1156, ömrüñ binâ-sı AD 15-3, süd koğu-sı HŞ 1431

-cı, -ci : İsimden isim yapma eki

42. Ekin vokali daima düzdür, imlâsı klişe olarak arap yazısını bırakıncya kadar aynı şekilde (ى) devam etmiştir. Eski Türkçede de vokali düzdür. ¹³

3. Bir vokal bir konsonanttan meydana gelenler

-(ı)n-, -(i)n- : Dönüştürme eki

43. Mutavaat ekindeki yardımcı vokal, umumiyetle düzdür. Çok az olmakla beraber vokal âhengine uyarak yuvarlaklaştığı da görülmektedir (msl. toy-un-ur ŞD 36-1).

bul-m-duk ŞD 186-6, ol-m-dı HŞ 1247, ur-m-dı HŞ 1588, döğ-in-di HŞ 1588, gör-in-di HŞ 1682, 1330

-(ı)l-, -(i)l- : Pasiflik (mechul) eki

44. Ekteki yardımcı vokal umumiyetle düz, nadiren yuvarlaklıktır. (msl. yor-ul-ur ŞD 62-12, yor-ul-dı HŞ 1638).

sür-il-meye ŞD 149-1, düz-il-se ŞD 148-3, yu-yıl-maz ŞD 106-2, dök-il-üp HR 109, yon-il-mış HŞ 1157, öğ-il-se HŞ 1838, ört-il-e mi HŞ 1242, kon-ıl-mış HŞ 1057.

4. konsonant - vokal - konsonanttan meydana gelenler

-miş, -miş : Anlatılan geçmiş zaman eki

45. Eski Türkçede ekin içindeki vokal, kökün vokaline uyup yuvarlaklaşabildiği halde ¹⁴ bu devrede düzdür.

ol-mış-dur ŞD 99-3, tol-mış-dı ŞD 30-11, ko-mış-am ŞD 127-1, dur-mış-uz ŞD 186-2, göyin-miş HŞ 1580, öl-miş-em ŞD 160-8, bul-mış-am HŞ 1362

-sın, -sin : Fiil çekiminde teklik 2. şahıs eki

46. Zamirden inkişaf eden bu ekteki vokal düzdür, vokal âhengine uyması daha sonraki yüzyıllarda olmuştur. Bu sebepten ekin, -sun şekli bu devrede mevcut değildir.

bulur-sın HŞ 1420, sevinür-sin ŞD 77-9, sana-sın HŞ 2045, irüre-sin ŞD 40-1, bile-sin DV 308-4

-sın, -sin : Teklik 2. şahıs haber eki

¹³ Alt. gr. 47.

¹⁴ Alt. gr. 219

47. Bu ek te yukarıdaki gibi inkişaf etmiştir.

konuk-sın ŞD 174-3, eyü-sin DV 303-12, gözüm nûrı-sın HŞ 1532, gül-sin HŞ 1258

-sız, -siz: Fiil çekiminde çokluk 2. şahıs eki

48. Zamirden inkişaf eden bu ekin vokali düzdür. Bugün bu ek yerine -sın-ız şekli kullanılmaktadır.

düze-siz HŞ 1762, ana-sız HŞ 1509, işide-siz HŞ 2190

-sız -siz : çokluk 2. şahıs haber eki

49. Bu ek te yukarıdaki gibi düz vokal taşımaktadır. Bugün kullanılmıyor.

canlarum-sız HŞ 1291, dermanlarum-sız HŞ 1291

-gıl, -gil : Teklik 2. şahıs emir eki

50. Bugün kullanılmıyan bu ekin de vokali hep düzdür.

ol-gıl DV 302-9, koma-gıl AD 24-7, sun-gıl ŞD 186-12, tut-gıl HŞ 1091, unutma -gıl ŞD 53-9, itme-gil ŞD 173-13, işit-gil DV 300-10

-lık, -lik : İsikmden isim yapma eki

51. Bu ekin vokali, Eski Türkçede kökün vokaline uymaktadır.¹⁵ Metinlerimizde ise umumiyetle düz vokalli şekil hâkimdir. Birçok defa, kök isimde yuvarlak vokal bulunmasına rağmen, ekteki vokal düzdür.

çok-lıgım ŞD 126-3, kul-lıgına ŞD 45-9, togru-lık ile HŞ 1402, kendü-likden HŞ 1085, konuk-lık HŞ 1877, ayru-lık HŞ 2138, eyü-lik DV 300-11

nâzük-lük HŞ 940, ayru-luğı ŞD 125-3, kul-lukda DV 307-11, ey-lük, HŞ 1716, DV 303-13

5. Vokal - konsonant - vokalden meydana gelenler

-ıcı, -ici : Fiilden isim yapma eki

52. Bu ekin de vokalleri düzdür.

tur-ıcı HŞ 2256, ölçer-ici DV 307-9, dilen-ici HŞ 1131, gider-ici HR 114

6. iki heceli ekler

-ınca, -ince : Gerundium eki

53. Eski Türkçedeki şekli -gınca, -gince olan¹⁶ bu gerundium ekinin de vokali düzdür.

gör-ince HR 45, ol-ınca HŞ 1586, kıl-ınca ŞD 76-4, çıkmay-ınca HŞ 2225

¹⁵ Alt. gr. 54.

¹⁶ Alt. gr. 233.

C. VOKAL TÜREMESİ

54. Vokal türemesine metinlerimizde ancak kelime ortasında olmak üzere (épenthèse), birkaç örnek vardır. Bu vokal türemesini aruz veznin zaruretine ve bazı konsonantların yan yana telâffuz edilememeleri sebebine bağlamak mümkündür :

azacuk müddetüñ içinde şehzâd HŞ 848, çünkü *yigirekdür* ikisi biribirinden ŞR 27-6, ba'd ez in bize ölümdür *yigirek* MV 18-69 yukardaki misallerde az'dan sonra bir a, yig'den sonra bir i sesi meydana gelmiştir.

D. VOKAL DÜŞMESİ

1. Kelime başında (aphérèse)

55. Kelime başında vokal düşmesi hâdisesi için örneğimiz çok azdır, sıtma belli başlı misali teşkil etmektedir, (sıtma < ısıtma, ıssı kelimesinden)¹. Yuku kelimesinin de uyu-ku < udu-ku şeklinden metatez yahut daha kuvvetli bir ihtimalle baştaki vokalin düşmesi suretiyle meydana geldiği ileri sürülebilir.²

vahim ü *sıtmalı* HŞ 1935, gâflet *yuhusu* ŞD 134-8

2. Kelime ortasında (syncope)

56. Türkçede orta heceler vurgusuz olduğundan, kelime ortasında vokal düşmesi pek fazladır. Kelimenin bünyesine dâhil vokaller düşebileceği gibi; ekleri içindeki vokaller, ve i- yardımcı fiilin i'si çok defa düşmektedir. Kelime ortasında vokal düşmesi türkçenin her devresinde görülmektedir.

kelime bünyesinde

egin	:	egnine HŞ 2094, egnüme ŞD 116-6
bögür	:	bögrin HŞ 2176
göñül	:	göñli HŞ 1327
bağır	:	bağrın HŞ 1894
beñiz	:	beñzi HŞ 1996
karnı	:	karnı HR 98
eyülük	:	eylük HŞ 1716
ayıt-	:	aydur HŞ 1811, ayduñ ŞD 100-4
buyuruk	:	buyruk HR 117, buyruğuñ HŞ 1927
oğul	:	oğlı DV 301-1

¹ Bk. J. Deny, *Principes de grammaire turque*, 132.

² *Aynı eser*, 137.

- alın : alnunı HŞ 76-11
üzere : karar üzre ŞD 186-2
içün : cümle gök ehli senüñ'çün tutdı yas MV 17-9, hem vesîle
olduğy'çün ol Resûl MV 4-27, Nûh anun'çün garkdan buldı
necât MV 4-28
ile : adıyla MV 2-4
eklerde vokal düşmesi
ger-il-ü : gerlü gögüzler HR 50
as-il-u : iki âlemdür aslu bir kılma HŞ 2065
göy-in- : göynüklü HŞ 1829, göynürdi HŞ 1704, göynüklerin ŞD 73-11
yaz-ıl-u : yazludur ŞD 32-7
götür-il- : götrile ŞD 11-1, götrilicek ŞD 100-12
-alıdan : ulaşaldan ŞD 90-11, gidelden ŞD 124-13, görmiyelden HM
7-1, sevelden HM 10-7, yimeyelden AT 2-2
biribiri : birbirinden HŞ 2319, birbirümüzü MV 16-41
i- fili ile yapılan şekillerde
ise : isterse ŞD 17-3, itdiyse HM 3-4
idi : saçaydı ŞD 18-18, olmayıardı MV 4-24
imiş : berâbermiş ŞD 180-1

Not :

57. Götürmek, sevk ve isal etmek mânasına ilet- kelimesinin ilt- ve ilet- olmak üzere iki şekli vardır. *Divanü lûgat-it-türk'* te ilet- Uygurcada ilt- şeklinde geçmektedir.³ Eski Anadolu metinlerinde her iki şekil de bulunuyor.⁴ ilt- şekli, öbürünün orta hecede vokal düşmesi sonunda ortaya çıkan değişik hâli olarak kabul edilebileceği gibi, bunlar iki ayrı şekil olarak ta telâkki edilebilirler. Metinlerimizde ilet- ve ilt- için örnekler şunlardır :

- ilet- : ki sidre reşk ilede pây-ı nerdibânumuza ŞD 152-11
ilt- : geh gehî iltüp getir bizden hatâ andan atâ ŞD 110 -7,

Hıtâ hânınuñ iltür saffına râh HŞ 2356, velîkin iltemedüm eli başa DV 501-12, sabâ nergis gözine tuhfe iltür AT 3-4, ilten ol demde getürdi hem girü MV 7/1-41

³ Bk. *DLT*, s. 231; A. Caferoğlu, *UYS*, s. 68; *Alt. gr.* s. 311 (*Alt. gr.* de ayrıca ilit- şekli de kayıthdır).

⁴ Bk. (ilet-) *YZ* 102-10, *AP* 173, *KD* 127; (ilt-) *SV* 1-16, *YZ* 73-10, *KD* 127.

E. CONTRACTION - CRASE (BİRLEŞME)

58. Vokalle biten bir kelimedenden sonra vokalle başlayan bir kelime veya ek geldiği zaman vokallerden birinin düşerek iki kelimenini birleşmesi hâdisesi olan “crase¹” için metinlerimizde örnekler vardır. Bu şekil-vokal düşmesi ya geçici, yahut devamlıdır. Devamlı düşme neticesinde kalıplaşmış sözler ortaya çıkmıştır. Bunların büyük kısmını bugün de kullanmaktayız. Geçici düşme, aruz vezni zaruretinden ileri gelmektedir, bunları ayrıca inceliyoruz.

59. Metinlerimizde geçen kalıplaşmış sözlerdeki birleşme örnekleri şunlardır :

niçün < ne + için

niçündür HŞ 1355, niçün gökde bulınmaz HŞ 1356, niçün olmaduk lâyıık HR 80

buğur < bu + oğur

buğur k' uğradı HŞ 1631, aña nakl itdi buğur MV 5-6

n'it- < ne + it-

n' idem ŞD 131-4, HM 2-5, n' idesini HŞ 1901, n' idelüm HM 5-5, ŞD 13-10; n' itdi HŞ 1591, MV 14-1;

n' ol- < ne + ol-

n' olur ŞD 32-13, HŞ 1982; n' ola ŞD 158-9, AT 6-1, SF 8-4, SF 9-7; n' oldı HSN 1-7, MV 7/1-36

n'eyle- < ne + eyle-

n'eylerem HSN 2-3

nic'ol- < nice + ol- ”nasıl olmak”²

ömri Hak emrinde nic' oldı tamâm MV 14-1

kendüzi < kendü + özi

kendüzine HŞ 1911, kendüzinden DV 308-4, kendüzine ŞD 92-1, kendüzine geldi girü MV 7/1-30

şol < şu + ol

¹ Contraction ve crase tabirlerinin türkçesi için, herkes tarafından kabul edilmiş bir karşılık yoktur. *Deny grameri'nin* tercümesinde, contraction için “daraltı”, crase için “karıntı” denmiştir (bk. s. 86, 89). Türk Dil Kurumunun *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde (Ankara, 1949), contraction için “derilme”, crase için “çitişme” tabirleri kullanılmıştır (bk. s. 51, 56). Mecdut Mansuroğlu contraction karşılığı olarak “büzülme” sözünü tercih etmiştir (bk. *Çârh-nâme*, İstanbul 1956, s. 35). Biz iki kelimenin birleştiğini göz önünde tutarak, “birleşme” demeyi uygun bulduk.

² Anadolu halk ağızlarında nic'ol- “nereye gitmek” anlamına kullanılır (msl. bk. Ömer Asım Aksoy, *Gaziantep Ağzı*, III, İstanbul 1946, s. 508).

şol bahrden ŞD 6-6, şol kadar ŞD 24-7, şol şart ile HŞ 1372, şol kimseyi ŞD 4-12

şimdi < şu + imdi

şimdi adlün sâyesinde AD 14-8, şimden girü ŞD 54-9, sıyadı tevbesini şimdi ŞD 183-1,

nesne < ne + ise + ne

kamu nesne HN 9-2, nesnem bulunmadı ŞD 159-5

böyle < bu + eyle

böyle niçün kılduñuz MV 17-6, böyle şevki HŞ 1420, böyle virdi cevâb HR 81, böyle tenhâ HŞ 1598

şöyle < şu + eyle

şöyle toldı ŞD 87-3, şöyle yahdı ŞD 126-8

Not :

60. Böyle ve şöyle'nin teşekkülünde yalnız bir vokal düşmesi değil, bir vokal değişmesi de vuku' bulmuştur.

W. Bang, eyle sözünün *e+ile şeklinde etimolojik izahını yapmıştır.³

F. ARUZ VEZNİNİN ORTAYA ÇIKARDIĞI MESELELER

1. Vokal düşmesi ve birleşme

61. Osmanlı edebiyatının ilk devrelerinde şairlerimizin aruz veznini kullanmaları pek de meharetli değildir. Türk dilini aruz kalıplarına uydurmak uzun çalışmalardan sonra mümkün olmuştur. Hattâ denilebilir ki, aruzun Türk dili ile tam mânasiyle telifi; ancak son zamanlarda, Muallim Naci, Tevfik Fikret, Ahmed Haşim, Mehmed Âkif, Yahya Kemal ve Faruk Nâfiz ile gerçekleşebilmiştir.

Eski Osmanlıca devresinde şairler, aruzu kullanmakta bir hayli acemilik göstermişlerdir. Türkçe kelimelerde vokaller uzatıldığı gibi, yabancı kelimelerde uzun vokaller kısaltılmış, ayrıca vezin kalıplarına uymak mecburiyeti dolayısıyla çok defa mısra' içinde hece ve vokal düşürülmüş, iki kelime birleştirilmiştir. Bu hâdise, sözü ağız içinde bir nevi yutma ve çiğneme gibi telâkki edilebilir.

62. Aruz dolayısıyla vokal düşmesi ve birleşme, yukarıda izah edilen "crase" mahiyetinde bir hâdisedir. Ancak aruz dolayısıyla yapılan vokal düşmesi ve birleşme tamamiyle geçici mâhiyettedir, sâdece o

³ Bk. H. J. Kissling, *AP*, s. 9.

mısradaki kullanılışla ilgilidir. Aynı kelimeler başka mısralarda normal şekilde kullanılmaktadır.

a. Çeşitli kelimelerle yapılanlar

Bu çeşit birleşmelerin birkaç örneği aşağıdadır :

- bigi oldu : gözüm okçı gözi big'oldu câsûs HŞ 2050
 eyle itdiler : karar eyl'itdiler kim yine Şâvûr HŞ 2084
 olursa ol : olurs'ol gül-ruh ile bile Şebdîz HŞ 2112
 yazıldı adına : yazıld'adına menşûr-ı Horâsân HŞ 2284
 eyle olmuş durur : hem eyl'olmuş durur fermân-ı Pervîz HŞ 1944
 itdi ol : karar itd'ol sarây-ı teng içinde HŞ 1957
 nice urur : nic'urur hırmanına dehrûn âteş HŞ 2382
 gine itdi : gin'itdi taht ü dârı tahta vü dâr HŞ 2191
 kıldı ol : taleb kıld'ol celeblerden cüdâlık HŞ 2137
 rence ol : doya mı bunca renc' ol cism-i zîbâ HŞ 1599
 Hutende âhu-yi : nâfe kim deşt-i Hutend'âhû-yı müşk- efsân döker
 ŞD 95-2
 ele alsa : câm el'alsa la'linüñ aksi şarâb içindedür ŞD 107-6
 oldu aña : k'uş bâd ü ebr old'aña ferrâş ü âbzen ŞD 17-6
 çünkü oldum : çünk'oldum anuñ 'ışkınıñ âvârelerinden ŞR 31-3
 ilde ölürse : bu devr cevr ile bu ild'ölürse Şîrâzî ŞR 21-7
 âsümanında oldu : kibriyâsı âsümânınd'oldu hem ahter güneş AT 27-13
 halka oldu : boyum cevrünle halk'oldu kapunda AT 3-3
 çıkdı evümden : didi biri çıkd'evümden nâgehân MV 7-28
 biri olsa : gizlü hâlinüñ bir'olsa âşikâr MV 13-43
 bizi ana : gerçek ümmet kılğıl iy Hak biz'aña MV 13-51
 mühri anun : hem nübüvvet mühr'anuñ zahrındadı MV 9-28
 hakkı için : ol Muhammed mu'cizâtı hakk' için MV 9-49
 nesnesi artmaz : olsa dahi nesnes' artmaz az u çok MV 4-6
 dinleyeni iy : 'ışk ile dinleyen'iy Hak yarlığa MV 4-16
 vafında eylemiş : ben bu medhi fikr iderken şah vafınd' eylemiş AT
 27-13
 ne ister : soruñ bu fitne zâlimden aceb n'ister bu miskinden
 ŞD 136-2

b. ki ile yapılanlar

63. ki ile yapılan birleşmelerden k'ol, k'ola, k'itdi umûmiyetle klişeleşmiş gibidir, yazılışları da birleşiktir; ki ile yapılan birleşmeler vezin zaruretiyledir. *Husrev ü Şîrin*'in bâzı yazmalarında bu birleşmeyi

bildirmek üzere, ikinci kelimenin ilk harfi üzerine vasl işaretine benzeyen hususî bir işaret konmaktadır.

- ki ola : hükm-i sultâne k'ola pâyende HR 118, ki kankı yirde k'ola ihtiyâruñ HŞ 1926, k'ola işi günde öluben hâk-ı der iy dost AT 24-27, mihr ile meh dahi yilişür k'olalar yidek ŞD 36-9
- ki olalar : Rıdvân bölük bölük yügürür k'olalar belek ŞD 36-7
- ki anıla : iller içre ne kadar k'anıla insâf ü sehâ ŞD 30-1,
- ki anun : mevlidine her k'anuñ izzet kıla MV 6-16
- ki ecel : k'ecel yağmacısı eyleye târâc HŞ 2207
- ki emvât : k'emvât-ı hâk cûşa gelüp çâk ider kefen ŞD 16-6
- ki ine : diledi k'ine ide bir dem ârâm HŞ 1640
- ki ire : çoğdur bu derd bizde demidür k'ire devâ ŞD 7-10,
- ki işigünden : k'ışigünden akar uş çeşme-i hayvân-ı kerem ŞD 29-7
- ki okır : k'okır safâyile her dem hezâr destânı ŞD 58-8
- ki âyeti : k'âyeti şirinliğüñ inmişdür anuñ şânna ŞD 155-11,
- ki ulaşa : dürlü belâyile k'ulaşa Hakka bî-günâh ŞD 56-11,
- ki õñ : göre k'õñ menzildedür gitdükde altından feres ŞD3-4
- ki islâh : anda k'islâh ide tapuñ şer ü şûr HR 70
- ki urıla : gözedürem k'urıla başuma tâc HR 115
- ki eylemez : k'eylemez kimse güç meger yaya HR 32
- ki irişe : dañi her kime k'irişe bu kitâb MV 3-7
- ki ümmetine : k'ümmetine böyle in'âm eyledi MV 10-43
- ki işidenüñ : k'ışidenüñ gitdi akl ü tâkati MV 7-1-58
- ki almış : k'almış kemend iki vü götürmüş kemen iki AT 26-2
- ki itlerüñ : heyhât ki yıllar olmuş idi k'itlerüñ ile AT 15-5
- ki iklîm-i : k'iklîm-i ışka ben kuluñ ol demde hân idüm AT 15-6

Not :

ki'nin kendisinden sonra vokalle başlayan bir kelime geldiği zaman onunla birleşmesi şart değildir. Aruz vezni dolayısıyla birleşmesi umumî olmakla beraber, aşağıdaki misâlde olduğu gibi, birleşmediği de görülmektedir.

sen bir çerâğsın ki ider nusrati sabâ ŞD 5-1,

c. i- fiili ile yapılanlar

64. Vokalle biten bir kelimeye i- cevherî filin çeşitli çekim ekleri ilâve edilerek birleşik fiil sigaları yapıldığı zaman, umumiyetle ve kaide

olarak araya bir yardımcı -y- sesi gelir. Fakat metnimizde bâzan birleşme hâdisesi olmakta, bu i sesi düşmektedir. Bu şekildeki birleşmeye sebep vezin icabı hecenin kısa okunması meselesidir. Örnekler aşağıdadır:

belürdi ise : yârun belürdise hatı Şeyhi usanma kim ŞD 173-9,
 irmeye idi, kala idi: Hâdî yoluña irmeyedi Şeyhî kaladı ŞD 174-12
 hayâl mi idi : düşmiydi yâ hayâl midi ol naîm ü nâz ŞD 56-2,
 döşedi idüm : dir imiş ben döşedidüm döşegi HR 65
 olmasa idi : adl ü kemâlün olmasadı kim vireydi nûr ŞD 27-5
 kıla idi : cân-ı bîçâre ne derman kıladı derd ü gama AT 5-3,
 zahrında idi : hem nübüvvet mühr'anuñ zahrındadı MV 9-28

2. Vokal uzamaları (imâle)

65. Türkçede bazı şiveler müstesna uzun vokal bulunmadığı mâ'lûmdur.¹ Fakat aruz vezni icabı, çok defa uzatmalar yapılmaktadır. Bu husus, şairlerin ustahğının azlığı kadar, aruzun o devirlerde Türk diliyle henüz tam mânasiyle kaynaşmamış olmasından ileri gelmektedir. Bu yüzdendir ki, hemen her beyitte muhtelif imâleler görülüyor. Aruzun Türkçeyle iyice kaynaşması daha sonraki yüzyıllarda olmuş ve XX. yüzyılın başından itibaren sade türkçeyle çok başarılı aruz vezinli şiirler meydana getirmek mümkün olmuştur.

XV. yüzyılın ilk yarısında şairlerin aruzu nasıl imâleli kullandıkları hakkında, çeşitli eserlerden aldığımız şu örnekler, bir fikir verebilir:

altmış üç yaşa çü irdi ol emîn
 dosta ulaşmaklığı oldu yakın MV 16-2
 misk gibi kokusu canlarda tüter MV 3-2
 çün gül yüzünün yüresini tutdı benefşe ŞR 3-1
 inâyet kılıcı Allâh olursa ŞR 1-2
 gözüñ bebegidür anuñ ol hâl-i siyâhı ŞR 7-2

¹ Yakutça lehçesi ile Türkmen, Özbek ve Altay lehçelerinde bulunan uzun vokaller için bk. Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg 1851, s. 133, 135, 143; W. Radloff, *Phonetik der Nördlichen Türkisprachen*, Leipzig 1882, s. 77; V. Grönbech, *Forstudien til tyrkisch lydhistore*: KSz. IV (1903), s. 229-240; G. Jarrning, *Studien zu einer Osttürkischen Lautlehre*, Lund 1933, s. 43; L. Ligeti, *Türkçede uzun vokaller*: TM VII-VIII (1942), s. 82-94; J. Benzing, *Über die Verbformen im Türkismenischen* Berlin 1939; M. Räsänän, *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen* FUF XXIV, s. 246-255; G. Németh, *Die langen Vokale im Jakutischen*: KSz. XV, s. 150-164; M. Räsänän, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki 1949; A. Cevat Emre, *Türkçede uzun vokaller*: TDB, III, sayı: 10-11 (1946), s. 1-5; Zeynep Korkmaz, *Güney-batı Anadolu ağızları Sesbilgisi*, Ankara 1956, s. 16-19.

bir aydur yanaram oda intizârdan SF 4-4
 gül yüzüññüñ aksi tâ gözümde me'vâ eyledi SF 5-4
 kim oda ura şa'a-î hüsni cihânı SF 7-1
 ya niçün girübidi böyle bizüm kanumuza HSN 1-2
 gonca ağzuñ ile gül yüzün safâsı her seher HSN 5-4
 didüm iy can gitme gel bir dem görelüm yüzüni HSN 6-4
 her nefes iy lâle-had'ışkuñ uralı tâze dağ EZ 3-1
 itmesün iy kaşı ya ömrüm gibi tîrûñ şitâb EZ 5-5
 gözlerüm giceleri diri tutar şem' bigi HM 2-2
 şol kadar dökdi biñarından gözüm deryâyı kim HM 3-2
 gel beru cânım bigi iki cihanda sevgülü HM 7-6
 Saña kul olmak yiter dünyâda binüm izzetüm AT 2-1
 dökdi kanını nicelerün gamzesi bu dem AT 6-2
 özüñi pîr-i muğân işigine çâker kıl AT 16-3
 nice bunun gibi gice kim kanlar ağlayam
 sûzan gam ile furkatuñ odında çün kebâb ŞD 31-6
 kayırma kim kerîm işi keremdür ŞD 78-19
 kurutmasa yaşum seylin firakı odınuñ hayli ŞD 166-9
 diridi böyle yig hâli mizâcuñ
 toyıcak unıdurven hâlin acuñ HŞ 773
 nicesi tutmaya iklim ü şehri
 il için oğlına kılan bu kahri HŞ 910
 ikileyin yüzini urdı hâke HŞ 938
 öperek kucarak yirine geldi HŞ 1277
 aşu ağuya döndi 'orsi yasa HŞ 2454
 velikin iltemedüm eli başa DV 301-12
 ulular tanışuklu tağ aşar dir DV 302-10
 çün sabâh oldı cüdâ düşdüm anuñ şevki ile AD 22-2
 ağzını gonca san yüzini gül tasavvur it AD 16-8
 toldurup yir ü gögi ibretten HR 6
 ol kadar çeker idi yükler ağır HR 41
 bizüm ulu işimiz odundur HR 87

3. Vokal kısalması (Zihaf)

66. Aruzda bâzan vezin icabı uzun vokal kısa okunur. Türkçede uzun vokal olmadığına göre, bu hâdise (zihaf), yabancı asıllı kelimeleri ilgilendirmektedir. Bu sebeple, burada kısaca temas edip, birkaç misâl vermekle yetineceğiz :

mâhiler gibi gark-ı deryâsın ŞR 25-1
 gördiler nurdan örilmiş nerdübân MV 10-26
 şu deñlü zâri kılur didüğüme zâr oluram HM 8-6
 yâri ağyara koyıp fâriğ olursa dünya den HSN 2-5
 dünyede şekker bu imiş diyesin MV 7-4
 dosta ulaşmaklığı oldu yakın MV 16-2

II. K O N S O N A N T L A R

A. K O N S O N A N T D E Ğ İ Ő M E L E R İ

Metinlerimizde görülen konsonant değişme ve gelişmeleri, her ses değişikliği için ayrı bölüm ayrılmak suretiyle incelenmiştir.

1. *k/h değişikliği*

a. Kelime başında

67. Türkçede kelime başında *h*- olmadığı malûmdur. Bugün *h*- ile başlayan mahdut bir kaç kelime Eski Türkçe devresinde *k* sesini ihtivâ etmekte idi. Metinlerimizde de, Eski Osmanlıca'nın diğer metinlerinde olduğu gibi, bu *k* sesi kendisini muhafaza etmektedir. Sesin *h* şeklinde inkişafı daha sonraki yüz yıllarda olmuştur. İstanbul ağızında ve yazı dilinde ince *h*'li olan bir kaç kelime Anadolu ağızlarında *h* iledir. Aynı mahiyette olan kanda, kaçan, kancaru kelimeleri bugün yazı dilimizde kullanılmamaktadır; bir ikisi Eski Osmanlıca devresinden sonra da divân edebiyatı metinlerinde yer almıştır.

Metinlerimizde *k*- ile geçen ve bugün *h* olan kelimeler için örnekler aşağıdadır:

Kanı "nerede, hani": kanı benüm ile ŞD 30-13, diyeler kanı DV 301-9
 kanı bâlüm HŞ 146-9.

kanğı, kankı "hangi": kanğı can kim ŞD 175-1, kankı diyar olsa
 ŞD 51-6, kankı dikendir HŞ 159-2, kankı gönüle ŞD 20-3.

b. Hece başında (Kelime ortasında)

68. Bazı kelimelerde hece başında *k*'lar *h* olmuştur. Mamafih bu değişme mutlak değildir. Müstensihe göre vaziyet değişmektedir. Aynı kelimenin aynı eserde her iki şekline de tesadüf edilebiliyor. Fakat aşağıya aldığımız kelimelerin daha çok ve umumiyetle *h*'li şekli daha çok geçmektedir. (Bilhassa Şeyhî divânı'nın faksimile edilen nüshasında).

uy-hu: uyhudan HŞ 971, uyhusında HŞ 958, ŞD 144-12.

ko-hu: kohusu ŞD 168-6, kohusına HŞ 2018, koharken ŞD 52-12.

ar-ha: arhası ŞD 21-4.

a-ht: ahıdur ŞD 54-11.

c. Kelime ve hece sonunda

69. Bir kısım kelimeye -k/-h değişikliği görülmektedir. Örnekler aşağıdadır :

çoh: çohdur ŞD 7-10.

yoh : HŞ 2185, ŞD 109-3.

oh : ohları ŞD 87-3.

yazuḥ: ŞD 124-1.

ırah: HŞ 1581.

yanah: yanahları ŞD 17-5.

bırah: bırahdı ŞD 41-5, bırahduñ HŞ 966.

yah-: yahdı ŞD 126-8, yahar iken ŞD 52-9, yahan ŞD 135-13, yah ŞD 151-3, oda yaha ŞD 120-6,

yohsul: yohsulun HŞ 897, yohsula ŞD 86-5, yohsul HR 32.

Not :

daḥi kelimesindeki ḥ da k'dan gelmektedir (Bk. takı Alt Gr. s. 338).

2. k-/g- değişikliği

70. Eski Türkçedeki k'-lerin Batı Türkçesinde g- olarak inkişaf ettikleri görülmektedir. Bu sonorisation hâdisesi büyük ölçüde olmakla beraber, k'-nin değişmediği de vâkidir.

Eski Osmanlıca metinlerinde geçen ve g- olarak kabul edilen kelimelerin belli başlıları şunlardır:

gel-, git-, getür-, gir-, göç-, göçür-, gök, göster-, gör-, gül-, gün, gündüz, güneş, gemi, gerek, geril-, gez-, gider-, giy-, giyür-, gizle-, göger-, göl, gölge, gönül, gönül-, göre, görklü, görün-, göyin-, göz, gözet-, gözgü, güç, güz,

71. Arab yazısında k, g tefriki yapılmadığı için yazıdan anlamak mümkün olmamakla beraber, kendileriyle ilgili bazı kelimelerin bugün de k sesi taşıdığı göz önünde tutularak aşağıdaki kelimelerde k'-lerin g- olmadığı ileri sürülebilir.

kendü : kendü safasın ŞD 90-13, kendü kendüye

HŞ 1909, kendüden gider ŞD 99-12.

kendüzi: kendüzine HŞ 1911, kendüsünden DV 308-4

key : key işit HD 17-10, HŞ 915

kiçi: kiçi yaşuma HŞ 930, yaşda kiçi DV 308-11

kişi: mihnetle kişi dünyada sağ olmak ne güç EZ 1-5.

3. ğ ve g seslerinin gelişmesi

72. Türk dilinin gelişme seyri içinde bu seslerin durumu, önemli bir yer tutar. Merhalelerin tesbitinde ve lehçelerin tasnifinde göz önünde tutulan belli başlı esaslardan biri de ğ ve g, nin arz ettiği hususiyettir.

Bu sesleri 1. birden fazla heceli kelimelerin sonunda 2. teşkil eklerinin ve kelimenin bünyesine dâhil hecelerinde başında 3. tasrif eklerinin başında olmak üzere üç bölümde inceliyoruz.

Not :

73. Tek heceli kelimelerin sonundaki -g'ler Batı Türkçesinde -y (yumuşak ğ) Doğu Türkçesinde sertleşip -k olmuştur. Bu seslerin yazılışı, y telâffuz edilmekle beraber, bugün bile -g şeklini muhafaza etmektedir (bey hariç). Batı Türkçesinde -ğ sesi yazıda aynen kalmakta, öbür lehçelerde -v şekline girmiş bulunmaktadır. Yazıda muhâfaza edilen -ğ sesinin, telâffuzda kendinden önceki vokali uzattığı görülüyor.

a. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda

74. Birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan -ğ ve -g'ler ile eklerin sonundaki -ğ ve -g'ler Batı Türkçesinde düşmekte, Doğu Türkçesinde sadâsızlaşıp -k, -k olmaktadır.

Eski Osmanlıcada -ğ ve g'ler düşerken umumiyetle kendinden önceki vokali yuvarlaklaştırmış ve uzatmıştır. Vokal ahengi dolayısıyla, daha sonraki yüzyıllarda bu yuvarlaklık ve uzunluk ortadan kalkıyor. -ğ ve -g'ler kendinden önceki vokali yuvarlaklaştırıp uzattığına göre, burada bir düşme hâdisesinden daha çok bir kaynaşma bahis mevzuudur.

Metinlerimizde, sonundaki -ğ ve -g'si düşen kelimeler için örnekler aşağıdadır.

acı < açığ (bk. Alt. Gr. s. 292, DLT 3, UYS 2).

ola acı HŞ 1047, ne acıymış ŞD 132-4, acı tathı HŞ 989

çeri < çerig (bk. Alt. Gr. s. 307, DLT 142, UYS 44)

gam çerisi ŞD 167-1, havâ çerisin ŞD 2-10, çeri çekmiş idi HŞ 2239, çeriler HŞ 2315.

katı < katığ (bk. Alt. Gr. s. 327, DLT 279, UYS a 134)

katı şikeste vü zâr HR 39, katı argun HŞ 1149, yay ola katı HŞ 1573, ne katı günül AD AD 27-5

nite < ne teg (bk. Alt. Gr. s. 320, DLT 421, UYS 108)

nite ola HR 78, nite bile ŞD 85-11, nitesin HŞ 2132

kamu < kamuğ (bk. Alt. Gr. s. 326, DLT 259, UYS 129)

kamu sebepte ŞD 11-11 kamu zemîn HR 29, kamusu HŞ 1061,
hayr olsun kamu DV 301-13

ulu < uluğ (bk. Alt. Gr. s. 347, DLT 691, UYS 2905)

ulular u muayyenler HŞ 1059, bir ulu avret HŞ 1006, ulu oğlu
DV 301-1, ol ulu katına BR 68, ulu bilüne ŞD 50-13

tarla < tarığ-lağ (bk. Alt. Gr. s. 338, DLT 578, kara tarla HR 97.
tarlasını ŞD 68-8

yayla < yaylağ (bk. Alt. Gr. s. 353, DLT 764)

gâh yayla vü kışla geh menzil HR 55

Not:

Sonundaki -ğ ve -g'nin düşmesi neticesinde yuvarlak vokal taşıyan aru, bilü, kapu, kisu, saçu, saru, sevü, yapu kelimeleri için bk. 12

Not :

75. Metinlerimizde *yaylak* ve *otlak* şekillerine de tesadüf ediliyor. Bu nokta yayla - ve kışla- fiillerinden -k ile yapılan isimlerin de kullanıldığını göstermektedir.

gördi otlakda yürür öküzler HR 50, sovuğ yaylağ u hoş otlak idi ol
HŞ 1137 (-k, iki vokal arasında -ğ olmuştur)

Sıfat eki yapma -lu -lü de, Eski Türkçedeki -liğ, -lig ekinin (bk. Alt. Gr. s. 53) inkişâfından meydana gelmiştir; -ğ ve -g düşerken, vokalle kaynaşmış onu yuvarlaklaştırarak uzatmıştır. Kısa olarak da telaffuz edildiği görülüyor. Pek çok kullanılan bu ek için bir kaç misal aşağıdadır:

kan-lu ŞD 30-11, devlet-lü ŞD 55-13, tamışıklı DV 303-8,

belâlu ŞD 188-6, sûretlü HR 43, İsa nefes-lü AD 26-10, çeşme-lü

HŞ 1847, sıtma-lu HŞ 1935, assı-lu ŞD 132-4, dür-lü HŞ 2071

b. Teşkil eklerinin ve kelimenin bünyesine dâhil hecelerin başında

76. Teşkil eklerinin ve kelimenin bünyesine dahil hecelerin başındaki ğ- ve g-'ler, Eski Osmanlıca devresinden önce de düşmüş bulunmaktadır. *Divânü lûgati't-türk'*te, yazı dilinde kendisini muhâfaza etmekle beraber, şivelerde düşmüş olan -ğ ve -g'lere dair bazı işâretler görüyoruz.¹

¹ msl. Oğuz ve Kıpçak şivelerinde tamak şekli mevcuttur, (bk. DLT, s. 566) başka eserlerde de bu çeşit düşmelere tesadüf edilmektedir (bk. Rahmetî Arat, *Ata-betü'l-hakayik*, s. 110-111).

Metinlerimizde geçen ve çok daha önceleri -ğ ve g'si düşen kelimelerden örnek olmak üzere bir kaçını alıyoruz:

emek > em-gek (bk, Alt. Gr. s. 298, DLT 179, OYS 52) emeklerüñ
HŞ 1907

gerek > ker-gek (bk. Alt. Gr. s. 114, DLT 302 UYS 81) bir âb gerek
ŞD 100-8, su gerek HŞ 1754, gerek ise ŞD 15-5, gerekdür HŞ 1763

kayır < kadğur- (bk. Alt. Gr. s. 325, DLT 247, UYS 127) kayırma
HŞ 1475, kayırmazven HŞ 1540, kayırmaz DV 305-7
kulak < kulğak (bk. Alt. Gr. s. 330, DLT 376, UYS 144) kulagına ŞD 3-2,
kulağ uram ŞD 127-6, kulağa güşvâr kıl AD 18-5, kulaktan HR
112

suvar < suwğar- (bk. DLT 545)

suvarılmaz ŞD 80-3, suvardı HŞ 1551, suvar HŞ 2216

c. Tasrif ekleri başında

77. Tasrif eklerinin başındaki ğ- ve g'-ler Batı Türkçesinde düşmüş Doğu Türkçesinde sadâhlaşarak kendini muhâfaza etmiştir. Batı Türkçesinin özelliklerinden birini teşkil eden bu keyfiyet, Eski Osmanlıca devresinin ilk zamanlarında, belki de ondan biraz önce vuku bulmuştur.

Ashında ğ- ve g- sesi taşıyan ekler, partisip ve gerundium ekleri -an, en; -ınca, -ince ve -alı, -eli'dir.

-an, -en < ğan, -gen

alan ŞD 13-13 çekenlerün AD 19-2 gören HŞ 1180, dutanı DV
307-4, giyenler HŞ 2334

-ınca, -ince < -ğınca, -gince (bk. Alt. Gr. s. 236)

kılınca ŞD 76-4, irince HŞ 1320

-alı, -eli < -ğalı, -geli (bk. Alt. Gr. s. 233)

olalı ŞD 20-8, ideli HŞ 925, vireliden HŞ 924

4. g/v değişmesi

78. Türkçede kelime ve hece sonuyla, kelime ortasında ve hece başındaki g'ler v şeklinde inkişaf etmektedir. Bilhassa yuvarlak vokal bulunduğu zaman bu değişme görülüyor. Ayrıca bu g'lerin y (yumuşak ğ) şeklinde telâffuz edildiklerini de biliyoruz. Bugün yazı dilimizde yumuşak ğ, yahut v şeklinde geçen, veya iki şekilde telâffuz edilen g'ler, metinlerimizde kendini muhafaza etmektedir. Harflerin müsait olması yüzünden bunların yumuşak ğ olarak ta telâffuz edilmiş olmaları mümkündür. Örnekler şunlardır:

a. Yuvarlak vokallerle

79. Şu örnekler vardır:

(Hece sonunda)

- dög-* : eşegi dögmek ile HR 107
sög- : yüregi sovımadı sögmek ile HR 107
ög- : öge ehl HŞ 1364
ögren- : ögrene AD 25-1

Kelime ortasında ve hece başında

- gügercin* : gügercin itdi pervâz HŞ 1609
ögil- : ögilmiş ana dirler HŞ 1083
sögil- : bu sabr ıssı sögilse HŞ 1838
dögin- : urındı vü dögindi HŞ 1588
ögit- : buğday ögidür HŞ 2213
ögüt : yi iç diyü ögütler HŞ 1231; kendüzüne vir ögüdün
 ŞD 92-1
dügün : öglü oğlma dügün it ŞD 61-1, ol düğüne HŞ 2205
degül : degüldür bir HŞ 1365; hâcet degül ki ŞD 100-2, degüldür
 DV 304-8

b. Düz vokallerle

80. Örnekler aşağıdadır :

- deg-* ışık ile degdi HR 94, ol degir kim ŞD 112-7, bir cana degir AD 27-13,
 degir bir kılı biñ dür HŞ 1885
degirmen: bu degirmen ki HŞ 2213
degme“her”: degme kerret HR 96, degme ‘âmî HŞ 1371, degme pâdişe-
 hüñ AD 30-5, degme bü'l-hevs ŞD 6-8
segirt- : segirtti HŞ 1334, segirdür HŞ 1820, segirdimde HŞ 1073
yigit : yigitsin ŞD 125-2, yigitlik HŞ 1745
begen- : begendi HŞ 1948
egri : yüregi egrilerün HŞ 1403
egil- : egilüp ŞD 155-10
egin : egnüme ŞD 116-6, egnümüz G HŞ 2305, egnine HŞ 2094
 egninde HŞ 1148
beg : begler ŞD 50-13, HŞ 2237, DV 301-1

5. ğ/v değişmesi

81. Pek mahdut kelimedede ğ'ler v olmuştur. Metinlerimizde, “labi-
 alisation” neticesi ğ den inkişaf etmiş v sesini taşıyan sovu-, sovak
 gibi birkaç kelime vardır. (soğuk şekli için bk. DLT 526, UYS 159, Alt.
 gr. s. 334).

sovuk : sovuk cevri HŞ 1628
sovu- : yüregi sovumadı HR 107

Not :

82. Eski Osmanlıcada kılavuz sözünün kılağuz şekli de mevcuttur. Burada da bir ğ/v değişmesi düşünülebilirse de, kelimenin aslı kulabuz olduğu için (bk. DLT s. 375), meydana gelen değişme bir b/v değişmesidir. Bu değişme oldukça eskidir, Kaşgaride kılavuz şekli de vardır (bk. DLT dizini s. 376).

6. b/v değişmesi

a. Kelime başında

83. Eski Türkçenin bâzı kelime ve fillerdeki b'ler Batı Türkçesinde daha ilk zamanlardan itibaren v-'ye dönmüşlerdir. Böylece bar (DLT 66, UYS 23, Alt. gr. 301), bar-(DLT 66, UYS 24, Alt. gr. s. 301), bir- (DLT 83, UYS 32, Alt. gr. s. 303) sözleri var, var-, vir- şekline girmiştir.

var : ne kim var ŞD 39-6, varın HR 116, varı ŞD 44-11
var- : var işte ŞD 39-6, vardukça ŞD 106-12, nire varam HŞ 1651, varayın HŞ 1464, vargıl ŞD 171-8
vir- : haber virmez ŞD 3-2 virürler HR 53, vire ŞD 2-9
viribi- : enbiyâ viribidi ŞD 8-6, HR 6

b. Kelime arasında ve hece başında

84. Eklerde de b/v değişikliği görülmektedir. Fiil çekimi 1. şahıs ekleri olan ve zamirden gelen (ben ve -biz Eski Osmanlıcada -ven ve -vüz şeklinde inkişaf etmiştir.

-ven : ben-ven ŞD 142-6, mukır-ven HŞ 935, bilür-ven HŞ 2222 kayırmaz-ven HŞ 1540, diyiser-ven HŞ 1411, gider-ven DV 301-13 ider-ven AD 24-5
-vüz : bile-vüz ŞD 112-7, kula-vuz HŞ 1288, ide-vüz ŞD 102-1, kurtıla-vuz HŞ 1936 yüz döndürmeye-vüz HŞ 2305

85. *Karavaş* kelimesindeki v de b'den gelmektedir.² Kelime kara+baş şeklinde mürekkep bir isimdir.

Karavaşlara HŞ 1501, karavaşlarına HŞ 1557, karavaşlar HŞ 1917, nâkes karavaş HŞ 2315.

Not.

² Banguoğlu, SN 76, Kissling AP s. 3.

86. ev, av, sev-,sevin-, iv-; yavın-, yavu, yavaş, yavlak, tavşan, yavuz kelimelerindeki v'ler de b'den inkişaf etmiştir.³ Bu b/v inkişafında, ara yerde f ile v sesleri arasında bir ses (Kaşgarî üç noktalı f ile gösteriyor) merhalesi görülmektedir.

7. b-/p- değişmesi

87. Bugün yazı dilimizde p- şeklinde olan bâzı kelimeler, Eski Osmanlıcada b- iledir; aslı olan b- kendini muhafaza etmiştir.

barmak : barmağı ŞD 127-10; barmakda ŞD 19-9, barmağını HŞ 1791.

bıñar : bıñarı HŞ 1842, HŞ 1600, HŞ 878, HŞ 1984 bıñarından HM HM 3-9

busu : bususu MV 12-2, busuya HŞ 1698

başmak: : başmaklayın HR 36 (başmak "ayakkabı")

8. ñ/m değişmesi

88. Bugün yuvarlak vokallerden sonra gelen ñ bâzı kelimelerde, m olmuştur. Metnimizde bu kelimeler, diğer Eski Osmanlıca metinlerinde olduğu gibi, aslı şekillerini muhafaza etmekte, ñ sesini taşımaktadırlar.

toñuz (krş. tonguz UYS 190, DLT diz. 640, alt. gr. s. 342) toñuzdur HŞ 2358, toñuzlara HR 117

9. ñ/ğ ve ñ/g değişmesi

89. Türkçede mahdut kelimelerde ñ/ğ değişikliği görülüyor. Bugün, eşek bağırması için kullanılan añır- sözünün metnimizde ağır- şekli mevcuttur.⁴ Tabiat sesini takliden teşkil edilen bu kelime Eski Türkçede yoktur. DLT'de yine onomatopik olarak bu mânada angıla- filinin bulunduğu görülüyor (bk. DLT. 26). Metnimizdeki örnek şudur:

başladı ırlayıp çağırmağa/añup ağır yüki ağırmağa HR 99

90. Ayrıca, *yalñuz* kelimesinin de ğ'li şekli vardır. Eski Osmanlıcada her iki şekil de bulunmaktadır. (Msl. yalgız seni sever men CR 6-1)⁵ Kelimenin muhtelif şekilleri görülüyor (bk. yalgız UYS 217, yalangus UYS 218, yalnguz UYS 218, yalngus DLT diz. yalañuz, yalñuz, yalıñuz Alt. gr. 351). Eski Türkçede *çalğız* şekline de tesadüf ediliyor.⁶

³ Banguoğlu, SN 75.

⁴ S. Çağatay'ın, *Türkçede ñ/ğ sesine dair* makalesinde (TDAY 1954, s. 15-30) bu kelime bulunmamaktadır.

⁵ bk. M. Mansuroğlu, *Mevlâna Celâleddini Rumi de türkçe beyit ve ibareler*: TDAY 1954 s. 215.

⁶ bk. Bang ve R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İst. 1936, s. 14.

91. Eski Türkçede *ñ* ve *g* olarak iki şekli bulunan birkaç kelime metinlerimizde *g* iledir (Dénasalisation).

egin “omuz, sırt”: (*egin*, *eñin* Alt. gr. s. 297, *egin* DLT 171, *engin* UYS 51, *engin* UYS 53), *egnüme* ŞD 116-6, *egnümüz* HŞ 2305, *egnine* HŞ 2094, *egninde* HŞ 1148

egirt “kuşatmak, muhasara etmek”: (*egir*-, *eñir*-, *eger*- Alt. gr. s. 298, *egir*-, DLT 171, *egirt*- DLT dizini s. 172, *egir*-UYS 51) *kuşatmışdı egirdüp Belh şehrin* HŞ 2293.

Not :

Bugünkü yazı dilimizde *egirt*- ile alakalı olarak *evir*- kelimesi vardır (*g/v* değişikliği, kelime çevir- ile beraber kullanıldığı için onun tesiri ile olmuştur).

92. Bazı kelimelerde bugün *ng* telaffuz ettiğimiz *ñ* Eski Osmanlıca metinlerde kendini muhafaza etmektedir. Eski Türkçe devresinde *ng*'li olan kelime, Eski Osmanlıcada bu iki sesin birleşmesiyle *ñ* sesine sahip olmuş, bugün *ñ* tekrar *ng* şeklinde ayrılmıştır.

süñü “süngü” : kelime DLT’de *süngü* şeklindedir (bk. Dizin s. 549). *siper gelmiş süñüler lâlezâra* HŞ 2315, *süñü birle aceb tefvîr iderdi* HŞ 2345 (Krş. *benüm boyum süñüydi şimdi yaydur - Sultan Veled*).⁷

10. *t/d* değişmesi

93. Türkçede kelime başındaki *t/d* meselesi pek karışıktır. Aslında *t*- olan fonemin *d*- halinde inkişaf etmesi (sonorisation), Eski Türkçe devresinin sonunda başlamıştır. Metinlerimizde ve Eski Osmanlıcanın daha önceki yüzyıllara ait metinlerinde de durum karışıktır. Müstensihe göre, vaziyet değişmektedir. Aynı nüshada, her ikisi de geçmektedir. Aşağıya aldığımız örneklerde, nushalarda hangi şekil daha fazla geçiyorsa, o esas olmak suretiyle hareket edilmiştir.

Bugün için de, *t-/d*- meselesi, kesin olarak halledilmiş durumda değildir. Yazı dilimize esas teşkil eden İstanbul ağzı, Anadolu ağızlarına göre farklar taşımaktadır. Kendisinde *t*- olan, öbür ağızlarda *d*-’dir aksi de görülmektedir.

Metinlerimizde-ki örnekleri *t*- ve *d*-gruplarında toplayarak veriyoruz

⁷ bk. *Türk Edebiyatı nümuneleri*, İst. 1926, s. 140; M. Mansuroğlu *Sultan Veled’in türkçe manzumeleri*, İstanbul 1958, s. 39.

94. Örnekler şunlardır :

dad“*tad*”: *dad* HŞ 1046

dak“*tak*” : *boynuma dak* ŞD 187-1, *boncuğa dakma* DV 306-3, *dakınupdur* ŞR 16-3

dek “*gibi, kadar*”: *günedek* HŞ 1505, *yüz yıla dek* AD 18-3

dek“*tekin*”: *uşbu cādû dek degüldür* HŞ 1931

der “*ter*”: HR 4, ŞD 63-10

deri: HŞ 1340

derzi “*terzi*”: *derzisi* HŞ 2332

dilkü “*tilki*”: *dilkülere* HŞ 1741

dit- “*titre*”: *ditrer* HŞ 902, AT 27-39; *ditreye* ŞD 145-1, *ditredi* HŞ 1795

dut“*tut*”: *dutanlar* DV 302-11, *dutmuş* ŞD 17-7, *dutar idi* ŞD 27-5, *dutmuşdı* ŞD 30-11, *dut* ŞD 18-1, *dutalım* ŞD 104-6, *dutduk* 155-9, *dutdı* ŞD 20-10

düken“*tüken*”: *dükenür* ŞD 29-10, *dükendi* ŞD 186-2

b. t- halinde kalanlar

95. Örnekler aşağıdadır :

tağ “*dağ*”: HŞ 1471 DV 303-8, HR 55; *tağa* HŞ 1075, *tağı* HŞ 1094

tağıl- “*dağıl*”: *tağıla tağ* ŞD 41-6, *tağılır* HŞ 2309

tal“*dal*”: *talduñ* ŞD 31-11, *talmış* HŞ 1327

tam“*damla*”: *tamdı* HŞ 1812, *tammış* HŞ 1705, *tamar* HR 51, 24

tamar “*damar*”: *tamarlarında* HŞ 1337

taniş “*danış*”: *tanişsın* HŞ 1465, *tanişuk* HŞ 2246

tar“*dar*”: HŞ 1031, *tardur* HŞ 1761

taş “*daş*”: *taşı* HR 75

tağıt- “*dağıt*”: *tağıtdı* HŞ 1765

tayan“*dayan*” : *tayanam* EZ 3-4, *tayanmaya* ŞD 17-13

toğ“*doğ*”: *toğar* HŞ 1163, HŞ 1242, *toğurur* HŞ 1298

toğran“*doğran*”: 5 *toğranur idi* HR 45.

toğru“*doğru*”: HR 7, MV 4-54

tokun“*dokun*”- *tokunmasun* HŞ 941, *tokındı* HŞ 1094

tokuz “*dokuz*”: HŞ 1378

tol“*dol*”: *tolmuşdı* HŞ 893, *toldı* HŞ 1085, *toldurur* HŞ 861

tolan“*dolan*”: *tolandum* HŞ 2055, *tolandı* HŞ 1686

ton“*don*”: *tonmuş* HŞ 1249

toñuz “*domuz*”: *toñuzlara* HR 117

tolu “dolu”: HŞ 836

toy-“*doğ-*”: toydı HR 98, toymaz ŞD 136-2

tur-“*dur-*”: turmadı HŞ 1228, turur HŞ 1175, turanlara HŞ 939
turağı HŞ 1016, HŞ 1762

туру “*duru*”: HŞ 1202

B. KONSONANT BENZEŞMESİ

1. İmlâsı kalıplaşmış ekler

96. Tonsuz (sert, sourde) konsonant ile biten kök ve gövdelere getirilen eklerin başındaki konsonatların kaideye uyarak tonsuz halde bulunması gerekirken, metnimizde tonlu halde bulunmaktadır. Böylece tonsuz konsonattan sonra tonlu bir konsonatın geldiği görülüyor. Bu hâl, belki de eklerin klişeleşmiş bir halde yazılmasından ileri gelmektedir. Bu kalıplaşmış imlâ şekli, ek başındaki konsonatların köktekilerle benzeşmesine rağmen, lâtin harflerinin kabulüne kadar devam etmiştir.

Aşağıdaki eklerin başındaki konsonatlar kaideye uymamaktadır:
-*de* (lokatif); başda ŞD 80-12, hilkatde HR 58, ayakda HR 58, ışıkdâ DV 303-9, hâletde HŞ 1774

-*den*(ablatif), inâyetden HR 123, işden HŞ 1221

-*dum*, *duñ* -*dı* (şuhudi mazi eki), gitdüm ŞD 133-3, benzetdüm ŞD 131-5
gitedün ŞD 6-4, geçdün HŞ 2124, itdü HR 60, tutdı, HŞ 1642,
geçdük ŞD 120-8, işitdük HŞ 1155

-*duk*(partisip), açduğımı HŞ 2043, aşduğımı HŞ 1899, çıkduğımı HŞ 2189
dökdüğü ŞD 54-8, geçdüklerüm HŞ 1096, kaçduğımı HŞ 1899

-*durur*, -*dur* (predikat eki): tahayyülât durur ŞD 48-8, çok durur ŞD
74-11 işdür ŞD 158-1, güneşdür AD 15-10

-*dur*(faktitif eki); çekdürür HŞ 1852, irişdürem HŞ 1443, karışdurmuşam
ŞD 122-8, ulaşıdurup HŞ 2354, yaraşıdurmuş ŞD 162-12

2. Kelime içinde tonlulaşma (Sonorisation)

a. Vokallerin tesiri ile vokallerle konsonatlar arasında benzeşme

97. Türkçede iki vokal arasında bulunan tonsuz konsonantlar (p, t, ç, k, k̄, f, s, ş) umumiyetle tonlulaşıp (b, d, c, g, ğ, v, z, j) olurlar.

98. Bu sonorisation hadisesinin metnimizdeki örnekleri şunlardır:

-t->-d-

acıdur ŞD 169-10, ahıdur ŞD 54-11, buludına ŞD 18-13, dağıdup
ŞD 72-4, dağıda ŞD 100-2, dağıdur ŞD 168-6, depredür ŞD 112-2, dep-

redicek ŞD 86-6, düzedeler HŞ 1502, gider ŞD 100-3, ider HR 57, işidenler 1347, uzadur ŞD 81-13, yüceldürsen ŞD 24-11, yidi ŞD 5-9

99. -k->g-

yüzügin HŞ 1501, dögmegile HR 107, çözügin HŞ 1501, işlemege HR 94 sögmeg ile HR 107, dişlemege HR 94, yidüğüñ ŞD 80-13

100. -k->-ğ-

yoğ ise HR 82, almağa HŞ 2200, kıldığ arpa HŞ 2214, çoğ ise HŞ 2275, yoğ idi AT 15-4, MV 12-20, olmağ için MV 4-29, cana kıymağı SF 8-1

C. M E T A T E Z

Türk dilinde metatez hadisesi oldukça çok görülür.¹ Fakat bu daha ziyade, halk ağızlarında cereyan etmektedir. Yazı diline aksi pek fazla olmamıştır. Metinlerimizde de mahdut bir iki örnek vardır.

101. *karva*- "kavramak": *karva*-'nın bugünkü şekli *kavra*-dır, fakat Kaşgari her iki şekli de tesbit ettiğiinden (bk. DLT diz. 274, 275, 283), hangisinin asıl olduğunu, bir r/v mi, yoksa bir v/r mi değişikliği ileri sürüleceğini tayin etmek güçtür.

degme kerret ki şevk ile karvar² HR 96, ŞD 67-12, boşanup bir ekinden bir iki karvar HŞ 889

102. *horyad* "hoyrad": Rumcadan gelen bu kelime bugün yazı ve konuşma dilinde hoyrad şeklinde telaffuz edilmektedir; fakat aslı horyad'tır. Metnimizde de bu şekilde geçmektedir.

ilinmemiş yimişlerine horyâd HŞ 1203

D. KONSONAT TÜREMESİ

1. yardımcı -y- ve -n-

103. Yardımcı sesler dışında, metnimizde konsonant türemesi hemen hemen olmamıştır. Yardımcı konsonantlar -n- ve -y- lerin kullanılması normaldir. Vokalle biten bir köke vokalle başlayan bir ek veya edat getirildiği zaman, arada y yardımcı sesi meydana gelmektedir.

¹ Türkçedeki metatez hadisesini inceleyen iki güzel araştırma vardır. bk. Hasan Eren, *Türk dillerinde metatez*: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1953 s. 161-180.; A. Caferoğlu, *Anadolu ağızlarında metatez gelişmesi*: TDAY 1956, s. 1-7.

² Tahir Olgun bu mısra anlıyamadığını ifade etmiştir. (bk. Tahir Olgun, *Germiyan'lı Şeyhi ve Harname'si*, Giresun 1949; s. 42-43).

İyelik eki -i ve -si' den sonra isim çekim eklerinden biri getirildiği zaman ise, arada bir yardımcı -n- türemektedir:

riyayile AT 4-1, toğrıyiseñ AT 4-3, olabilseydüm AT 4-4, neyiçün AT 26-4, gizleyem ŞD 11-1, yiyem HR 92, diyem HŞ 1372, söyleye DV 300-5, başlaya ŞD 36-3, dimeyem HŞ 1069 sanmayasın DV 308-2, ko-mayasın HŞ 2186, almaya ŞD 26-2, gelmeye HŞ 27-9, diyeyin HŞ 2039, yiyelüm HŞ 2028, idineyidüm ŞD 71-9, olayduñ HŞ 1841, saçaydı ŞD 18-3, itmeyedi HŞ 1855, bekciyiken HŞ 958.

104. İşaret sıfat ve zamirleri bu, şu ve ol'un çoğulunda yardımcı -n- getirilmemektedir:

buları ŞD 174-10, bular ŞD 12-11, bulara ŞD 66-5, bularuñ ŞD 12-11, bulara HŞ 1264, şular HŞ 1058, şular ki HŞ 2328, şular AD 30-3 olaruñ HŞ 2254

105. Fakat bular zamirinin ayrıca bunlar şekli de vadır:

bunlara ŞD 50-3, ŞD 28-11, bunlaruñ HR 59 HR 60, bunlaruñla HR 58, HŞ 1894

2. s ikizlenmesi

106. Aşağıdaki kelimelerde -s- konsonantı ikizlenmiştir :

ıssı-ıssı "sahip"

ıssı HR 48, akl ıssına ŞD 32-11, zühd ıssı ŞD 165-9, akl ıssı DV 304-12, koruğ ıssına HŞ 905, ekin ıssına HR 103, HŞ 904

assı "fayda"

ne assı DV 300-2, ŞD 4 54-8, az assı gözledük ŞD 188-10, iy riyay-ı ameli assılı bilen sūfi ŞD 132-4, assı eyler DV 304-13, assı kılır AD 29-3, assı ider HŞ 1752,

ıssı 'hararet, sıcaklık'

sövuk cevri gice vü gündüz ıssı HŞ 1628

us "akıl"

'âkil baña nasîhat ider kim dir ussuñı ŞD 160-4

E. KONSONANT DÜŞMESİ

107. Birden fazla heceli kelimelerin ve eklerin sonundaki -ğ ve -g'ler ile, kelime ortasında ikinci hece başında bulunan eke veya kelimenin bünyesine dahil -ğ- ve -g'-lerin Batı Türkçesinde düştüklerini yukarıda bu fonemi incelerken bildirmiştik (bk. 74-77).

1. Orta hecede -l- düşmesi

108. Kelime ortasında, mahdûd birkaç kelimedede -l-, daha Batı Türkçesinin ilk zamanlarından beri düşmüş bulunmaktaydı.¹

getür-<*keltür-*: (bk. DLT 298)

getür getür meyi ŞD 45-4, getürdi ŞD 163-3, getürmişdür ŞD 140-6

otur-<*oltur-*: (bk. DLT 438, UYS 111, Alt gr. s. 321; *oldur-*: DLT 437) oturah ŞD 147-12, oturdı HŞ 872, oturmuş HŞ 9836, oturdı HŞ 880

2. y- düşmesi

109. Bazı kelimeler metinlerimizde y protezsizdir. Bunları *Divanü-Lûgat-it-türk*'le mukayese ederek aşağı alıyoruz:

ılan "yılan" (krş. yılan DLT 783).

bugün yirde ılanlar yir yüzünü HŞ 2378, ılsız genc ü dikensüz gül olmaz HŞ 2216

ılduz "yıldız" (krş. Yılduz DLT 810).

yok mıdur gökde bizüm ılduzumuz HR 77, ılduzlara HŞ 1514, ılduzından HŞ 841, ılduz HŞ 2275

ırak "uzak, ırak" (krş. yırak DLT 786)

ki habîbinden ırak cism ola nâgâh garîb ŞD 74-6

ırla- "teğanni, terennüm etmek" (krş. ır DLT 217, yırla- DLT 787)

başladı ırlayup çağırmağa HR 99

it- "kaybolmak, yitmek" (krş. yit-DLT 794)

lebün 'ahdine itdüm tañmıdur ger ŞD 154-3

incü "inci" (krş. yinçü DLT 9 792)

kılurdu incü HŞ 1662

110. Bugün yazı dilimizde bu kelimeler yılan, yıldız, ırak, yırla-, yitmek ve inci şeklinde umumiyetle y protezli olarak geçmektedir. Bu sözlerden başka ağaç, ağla- da Kaşgari' de y protezlidir (bk. yığaç DLT 780, yığla- DLT 781, ığla- DLT 215).

111. Yıl, yiğit ve yüzerlik kelimeleri, metinlerimizde de Divan'da olduğu gibi y protezlidir (krş. yıl DLT 782, yiğit DLT 789, yüzerlik DLT 827 ve bk. DV 307-6)

3. -y düşmesi

112. Farsça kelimelerde (bûy, mûy, rûy, cûy, sûy, serây, tây), vezin zarureti dolayısıyla ve bâzan mürekkep isim ve sıfat yapma sırasında

¹ Bk. Deny gr. 123:; Deny, *Principes de gr. tr.* s. 133; Banguoğlu SN 92

-y'lerin düşmesi (tahfif hadisesi) tabiidir. Metnimizde de bunun mîsâllerini görmekteyiz.

113. Türkçe kelimelerden birkaçının -y'li ve y'siz şekilleri görülüyor. Burada -y düşmesinden ziyade, aynı kelimenin iki şeklinin mevcut olması bahis konusudur. Bu kelimeler şunlardır:

tü "tüy": (bk. *tü* Alt. gr. s. 345, UYS 199, DLT 666; *tüg* UYS 199)
tü komamışdı HR 41, nice *tü* HR 42.

ya "yay": (bk. Alt. gr. s. 350, UYS, 215, DLT 723)
 gör kaşlarınun iki yasin bir yire çatmış ŞR 22-5,
 itmesün iy kaşı ya ömrüm gibi tîrûñ şitâb FZ 5-5

F. HAPLOLOGİE

114. Haplogie'nin metnimizde en önemli örneği predikat eki olarak kullanılan ve tur- filinden gelen -durur'dur. Bu ekin -durur şekli yanında -dur şekli de bulunmakta ve çokça kullanılmaktadır:

mazûrdur ŞD 90-13, senüñdür ŞD 95-10, mürâidür ŞD 179-7,
 dervîşdür HŞ 158-1, nüktedândur HR 112, güneşdür AD 15-10